

ΜΕΣΣΙΑΝΙΚΑΙ ΚΑΙ ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΚΑΙ ΠΡΟΣΔΟΚΙΑΙ ΤΗΣ ΜΕΣΟΔΙΑΘΗΚΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ (200 π.Χ.-100 μ.Χ.)*

ΥΠΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΠΑΤΡΩΝΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

ΤΑ ΚΥΡΙΑ ΣΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΙΟΥΔΑΪΚΗΣ ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΜΕΣΟΔΙΑΘΗΚΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ.

Ἐν τοῖς προηγουμένοις κεφαλαίοις προσεπαθήσαμεν νὰ παρουσιάσωμεν γενικὴν τινὰ εἰκόνα τῶν ἐσχατολογικῶν ἀντιλήψεων καὶ προσδοκιῶν τῶν χρόνων, οἵτινες περιβάλλουν τὴν ἐποχὴν τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἱστορικὴ, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἐπισκόπησις τοῦ θέματος συνέβαλεν εἰς τὴν σαφεστέραν παρακολούθησιν τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῶν προσδοκιῶν τούτων καὶ ἐλπίδων, ὡς αὕτη χαράσσεται ἐν τοῖς ἀντιπροσωπευτικοῖς κειμένοις τῆς περιόδου. Διὰ νὰ ἐπιτύχωμεν σχετικὴν ἀλληλουχίαν σκέψεως, κατὰ τὴν παρακολούθησιν τῆς προόδου καὶ ἀναπτύξεως τῶν ἐσχατολογικῶν ἰδεῶν, ἐθεωρήσαμεν εἰσέτι καλὸν νὰ συνδέσωμεν τὸ ὅλον θέμα διὰ μιᾶς συντόμου σκιαγράφσεως τῶν ἀντιλήψεων τοῦ παρελθόντος.

Ἦδη εἰσερχόμεθα ἐν τῷ παρόντι κεφαλαιῷ εἰς τὴν ἔκθεσιν κυρίων τινῶν σημείων ἐκ τῶν βασικυτέρων προσδοκιῶν τῆς μεταγενεστέρας ἰουδαϊκῆς ἐσχατολογίας¹, μὲ τὸν σκοπὸν τῆς ὁλοκληρώσεως τῆς εἰκόνης, ἣν ἔχομεν

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 401 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

1. Διὰ λεπτομερεῆ ἔκθεσιν τῶν κυρίων θεμάτων τῆς Ἀποκαλυπτικῆς βλ. W. O. E. Oesterley, The Books of Apocrypha, σελ. 101-112· S. B. Frost, Old Testament Apocalyptic, σελ. 242-258· C. B. North, Interpretation, σελ. 132-140· R. H. Charles, The Religious Development, σελ. 47-159· K. and S. Lake, An Introduction to the New Testament, σελ. 203-208· W. Bousset, Die Religion des Judentums, σελ. 242-289, παρὰ A. L. Moore, The Parousia, σελ. 19, σημ. 6 καὶ σελ. 19-23· D. S. Russell, The Method and the Message, σελ. 205-385 κ.ά. καὶ τῶν ἡμετέρων, ἐπὶ μὲν τῶν ἀπόψεων τοῦ Βιβλίου τοῦ Ἐνώχ βλ. Σ. Χ. Ἀγαυρίδου, Ἐνώχ, ἥτοι ὁ χαρακτήρ τῆς περὶ τῶν ἐσχάτων διδασκαλίας τοῦ Βιβλίου τοῦ Ἐνώχ, Ἀθήναι 1955, σελ. 38-114, ἐπὶ δὲ τοῦ θέματος τοῦ Μεσσία βλ. A. P. Hasting, The Conception of the Messiah in the Apocryphal Literature, Ἀνάτυπον, Athens 1952· Γ. Χ. Πηγοπούλου, Ἡ περὶ Μεσσία πίστις τῶν Ἑρημιτῶν τοῦ Khirbett Qumran, Ἐν Ἀθήναις 1967, σελ. 15-31 καὶ εἰδικώτερον ἐπὶ τοῦ «Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου» βλ. Π. Μπρατσινώπου, «Ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου», Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ὅρου, ἐν Ἀθήναις 1929· A. K. Παπαγεωργακοπούλου, Ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ ἐρμηνείαν τοῦ ὅρου κατὰ τὴν Κ. Διαθήκην, ἐν Ἀθήναις 1963.

ἀποκομίσει. Θεωροῦμεν, ὅτι μία σύντομος συνθετικὴ προσπάθεια, παρὰ ἄλλου πρὸς τὴν ἀναλυτικὴν τοιαύτην, ἣν ἄχρι τοῦδε ἐπεχειρήσαμεν, παρουσιάσας τῶν κεντρικῶν τούτων στοιχείων, θὰ ἐπεβοήθει τὰ μέγιστα ν' ἀντιληφθῶμεν σαφέστερον τὴν ἐσχατολογικὴν ἀτμόσφαιραν τῆς ἐποχῆς.

1. Ἡ περὶ Ἀναστάσεως ἀντίληψις τῆς ἀποκαλυπτικῆς φιλολογίας.

α. Ἡ πίστις εἰς ἀνάστασιν νεκρῶν εἶναι μακρᾶς ἱστορίας καὶ ἡ ἀρχικὴ προέλευσις αὐτῆς καθίσταται ἀδύνατον νὰ ἐπισημανθῇ ἐπακριβῶς ὑπὸ τῆς συγχρόνου ἐρεῦνης. Ἴσως αἱ ρίζαι αὐτῆς ἀνέρχονται μέχρι καὶ τοῦ στ' π.Χ. αἰῶνος, ὅτε διὰ πρώτην φοράν εἰσβάλλει εἰς τὴν περὶ ἀνταποδόσεως διδασκαλίαν ἡ ἰδέα τῆς ἀτομικῆς τοιαύτης², ἥτις ἔφερε μίαν οὐσιαστικὴν ἀλλαγὴν εἰς τὰς μεσσιανικὰς ἀντιλήψεις καὶ εἰς τὰς ἐσχατολογικὰς ἐλπίδας. Διότι ἀρχικῶς αἱ μὲν μεσσιανικαὶ ἀντιλήψεις οὐδεμίαν σχέσιν εἶχον πρὸς τὴν περιοχὴν τῶν ἐσχάτων, πέραν τοῦ τάφου³, αἱ δὲ ἐσχατολογικαὶ ἐλπίδες ἐξεφράζοντο οὐχὶ δι' ὄρων ἀτομικοῦ ἐσχατολογικοῦ προορισμοῦ, ἀλλὰ μᾶλλον δι' ὄρων συναλλαγῆς τοῦ Θεοῦ μετὰ τοῦ ἔθνους διὰ μίαν ἐπὶ γῆς ἐδραΐωσιν αἰωνίου βασιλείας⁴. Ἐκτοτε ἡ νέα αὕτη τάσις, ἐν τῇ συμπορεύσει καὶ τῇ συνυπάρξει τῶν δύο, περὶ τὸ ἔθνος καὶ τὸ ἄτομον ἐσχατολογικῶν, ἥτις ἐξεκίνησεν ἀπὸ τοῦ Ἰεζεκιήλ, ἐξεφράσθη πλήρως ἐν τῇ ἐλπίδι τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν⁵. Πράγματι ἡ διδασκαλία περὶ τῆς ἀναστάσεως, ἐνῶ ἀποτελεῖ ἔκφρασιν τῆς ἐξατομικεύσεως τῶν ἐσχάτων⁶, διασφῆζει συγχρόνως καὶ τὸ πρὸς τὸ ἔθνος ἐνδιαφέρον, καθ' ὅτι ἀνάστασις τοῦ ἀτόμου ἐννοεῖται μόνον ἐν τῇ ἀναστάσει τῆς κοινότητος τῶν δικαίων⁷.

Κατ' ἀρχήν, ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ περιόδῳ αὐτῆς, παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ ἐξουσία τοῦ Ἰαχβὲ φαίνεται ν' ἀσκήται μόνον μετὰ τῶν ζώντων ἀνθρώπων. Τὸ Σεόλ, ἡ χώρα τῶν νεκρῶν, δὲν ἦτο ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ ἐντὸς τῆς κυριαρχικῆς τοῦ Θεοῦ ἐξουσίας⁸. Ἀργότερον ὁμως διὰ τῆς ὑπερ-νικήσεως τῆς ἐννοίας τοῦ Σεόλ, ὡς τῆς τελικῆς χώρας τῶν νεκρῶν, δημιουργεῖται τὸ αἶσθημα μιᾶς νέας ζωῆς, ἥτις ἐκφράζεται, ἐν τοῖς Ψαλμοῖς κυρίως, ὡς

2. Ὡς καὶ ἀνωτέρω, κεφ. Α' § 4, ἐπεσημάνθη, ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἀτομικῆς ἀνταποδόσεως ἐξεφράσθη κατ' ἀρχὴν ὑπὸ τοῦ Ἰερεμίου καὶ τοῦ Ἰεζεκιήλ κυρίως μετὰ τὴν ἐθνικὴν καταστροφὴν τοῦ 586 π.Χ. (Πρβλ. Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, Ἐνῶχ, σελ. 62). Τότε ἀρχεταί πιθανῶς καὶ ἡ ἐξατομικεύσις τῶν ἐσχάτων.

3. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 62.

4. Πρβλ. D. S. Russell, *The Method and Message*, σελ. 367.

5. Πρβλ. R. H. Pfeiffer, *History of the New Testament Times*, σελ. 52.

6. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 63.

7. Πρβλ. R. H. Charles, *The Religious Development*, σελ. 114.

8. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 61.

«διδασκαλία περὶ ἀθανάτου μακαριότητος»⁹. Ἡ διάχυτος ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ πίστις εἰς τὴν ἀξίαν τῆς κοινωνίας τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ, δὲν δύναται νὰ παραδεχθῇ τὴν ὑπὸ τοῦ θανάτου κατὰλυσιν αὐτῆς ταύτης τῆς ζωοποιοῦ κοινωνίας. Συντόμως, ὡς ἐκ τούτου, ἐγείρεται ἡ βεβαιότης τῆς ἀδιασπάστου ταύτης κοινωνίας, ὡς μίᾳ σαφῶς ἐκπεφρασμένη πίστις εἰς ζωὴν μετὰ θάνατον, ἥτις «ὑλοποιεῖται» ἐν τῇ μορφῇ τῆς ἀναστάσεως. Ἡ πιστεύουσα Ἰουδαϊκὴ κοινότης, βλέπουσα πολλάκις τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τῶν δικαίων τοῦ ἐκλεκτοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραὴλ, ἐπὶ τῶν πεδίων τῶν ἀπελευθερωτικῶν μαχῶν, θέλει νὰ ἴδῃ αὐτοὺς καὶ πάλιν εἰς μίαν εὐκαιρίαν συμμετοχῆς εἰς τὸν βέβαιον μελλοντικὸν θρίαμβον τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῆς βασιλείας του. Οἱ δίκαιοι νεκροὶ θὰ ἐπιστρέψουν ἐκ τοῦ Σέδλ καὶ θὰ ἐνωθοῦν καὶ πάλιν μετὰ τῶν σωμάτων αὐτῶν, διὰ νὰ συμμετάσχουν ἐν τῷ μελλοντικῷ θριάμβῳ τῆς δόξης τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ὡς ἀκριβῶς καὶ οἱ ζῶντες¹⁰. Δὲν ὑπάρχει, λοιπόν, ἀμφιβολία ὅτι ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ εἶναι δυνατόν νὰ συναντήσωμεν τὴν ἐσχολογικὴν προσδοκίαν περὶ ἀναστάσεως, ὡς ἐν εἰδικὸν προνόμιον τῶν δικαίων Ἰουδαίων¹¹. Ἐνταῦθα, πιθανῶς, νὰ εὕρισκώμεθα καὶ ἐν τῇ ἱστορικῇ ἀφετηρίᾳ γενέσεως τῆς πίστεως τῆς ἀναστάσεως.

β. Πρὶν ἢ χωρήσωμεν ἐν τῇ διερευνήσει τῆς περὶ ἀναστάσεως διδασκαλίας τῶν ἀποκαλυπτῶν, θὰ παραθέσωμεν τινὰ περὶ τοῦ χώρου τοῦ Σέδλ, εἰς ὃν μεταβαίνουν αἱ ψυχαὶ ἢ τὰ πνεύματα τῶν νεκρῶν, ἵνα ἀναμείνουν τὴν τελικὴν ἀνάστασιν.

Ἡ παλαιὰ καὶ συνήθης ἀντίληψις τῆς Π. Διαθήκης περὶ Σέδλ, ὡς κατοικίας τῶν νεκρῶν, παρέμενεν ἐν τῇ πίστει τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ πέραν τοῦ β' π.Χ. αἰῶνος¹² καὶ ὑπέστη μίαν διαδοχικὴν ἐξέλιξιν. Τὴν ἐξέλιξιν ταύτην ὁ D. S. Russell τὴν παρουσιάζει εἰς τέσσαρας διαδοχικὰς μορφὰς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς μεσοδιαθηκικῆς περιόδου: 1. Ἐν τοῖς ἐξωβιβλικοῖς ἀποκαλυπτικοῖς κειμένιοις οἱ νεκροὶ ἀναφέρονται ὡς «ψυχαὶ» ἢ ὡς «πνεύματα»¹³ καὶ οὐχί, ὡς παλαιότερον ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, ὡς «σκιὰν». Αἱ «ψυχαὶ» αὗται καὶ τὰ

9. Ἰδιαιτέρως ἐν τοῖς Ψαλμοῖς 16, 17, 49, 73 (Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, "Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 62). Ἐπίσης ἐν τοῖς Ψαλμοῖς (π.χ. ἐν 138:8 «ἐὰν καταβῶ εἰς τὸν Ἀδην, πάρειν» πρβλ. Ἀμώς, 9:2· Ἠσ., 3:11) καταφαίνεται ὅτι ἡ ἐξουσία τοῦ Θεοῦ ἐπεκτείνεται καὶ ἐν τῷ Ἀδῇ (Π. Ι. Μ π ρ α τ σ ι ῶ τ ο υ, Ἀδης, ἄρθρον ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 1ος, Ἀθῆναι, 1962, στ. 412).

10. Πρβλ. D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 367.

11. Πρβλ. E. C. Dewick, *Primitive Christian Eschatology*, σελ. 70.

12. Ι Βαρούχ, 3:11· Τωβίτ, 3:10· 13:2 (D. S. Russell, "Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 357).

13. Ὡς «ψυχαὶ» ἐν Παραβολαῖς Ἐνώχ, Ψαλμ. Σολομώντος, ΙΙ Ἐνώχ, Διαθ. Ἀ-βραὰμ καὶ ΙΙ Βαρούχ. Ὡς «πνεύματα» ἐν Ι Ἐνώχ κεφ. 108, Ἀποκάλ. Μωυσέως καὶ ΙΙΙ Βαρούχ. Ἀμφότεραι αἱ ὀνομασίαι χρησιμοποιοῦνται ἐν Ι Ἐνώχ (πρβλ. Ι Ἐνώχ, 22:3, ἐνθα «τὰ πνεύματα καὶ αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν») καὶ ΙΙ Ἐσδρας.

«πνεύματα» δηλοῦν κατ' ἀρχὴν τὴν μορφὴν τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον καὶ τὴν μετάβασιν αὐτῶν ἐν τῷ Σεόλ, τὸ ὁποῖον δὲν θεωρεῖται πλέον εἰς χῶρος «ἀνευ ζωῆς», ὡς ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, ἀλλὰ ὡς τόπος συνειδητῆς ὑπάρξεως καὶ προσωπικῆς αὐτοσυνειδησίας¹⁴. 2. Ἐν τῷ Σεόλ γίνεται σαφὴς χωρισμὸς δικαίων καὶ ἀδίκων, ὡς ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ ἐν τῇ ζωῇ. Ἡ διάκρισις αὕτη δὲν φανεροῦται μόνον ἐν τῇ ἀναστάσει, ὡς τὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ ἰσχυρίζεται, ἀλλὰ πραγματοποιεῖται ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον ἐν τῷ Σεόλ¹⁵. Διὰ τοῦτο τὰ πλεῖστα τῶν ἀποκαλυπτικῶν βιβλίων δὲν δέχονται οὐδεμίαν ἀλλαγὴν μετὰ τὴν ἐκ τῆς ζωῆς ταύτης ἀναχώρησιν. Ἡ κατάστασις ἐν τῷ Σεόλ καὶ ἐν τῇ τελικῇ ἀσφαλῶς κρίσει ἔρχεται ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐν τῇ γῇ ζωῆς. Τὸ κήρυγμα τῶν ἀποκαλυπτικῶν ἐπ' αὐτοῦ εἶναι, ὅτι μετὰ τὸν θάνατον μετάνοια δὲν χωρεῖ¹⁶ καὶ ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν δικαίων νεκρῶν δὲν δύνανται νὰ προσεύχωνται διὰ τοὺς ζῶντας¹⁷. 3. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν περισσοτέρων ἀποκαλυπτικῶν κειμένων, τὸ Σεόλ θεωρεῖται ὡς μία ἐνδιάμεσος κατάστασις, ἔνθα αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν ἀναμένουν τὴν ἀνάστασιν καὶ τὴν τελικὴν κρίσιν. Ἐν τῇ ἀναμονῇ ταύτῃ προγεύονται τὰ ἀποτελέσματα τῆς μελλούσης κρίσεως¹⁸. Εἰς τινὰ ὅμως ἀποκαλυπτικὰ βιβλία τὸ Σεόλ δὲν θεωρεῖται ἀπλῶς ὡς ἐνδιάμεσος κατάστασις, ἀλλὰ ὡς ἡ τελικὴ κατάστασις τῆς κρίσεως, ἰδιαιτέρως διὰ τὰς ψυχὰς τῶν κακῶν¹⁹. Καὶ 4. Τὸ Σεόλ δὲν εἶναι εἰς ἑνιαῖος χῶρος, ἀλλὰ διαχωρίζεται εἰς δευτερεύοντας τοιοῦτους, διὰ τὸν χωρισμὸν, πιθανῶς, τῶν νεκρῶν εἰς διαφόρους καταστάσεις²⁰. Τμῆμα τοῦ Σεόλ εἶναι καὶ ὁ τόπος τῆς Γεέννης²¹ καὶ ἔναντι τῶν φλογῶν αὐτῆς ἴσταται ὁ Παράδεισος τῆς τρυφῆς²².

14. D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 357-59.

15. Τὴν εἰς ἀγαθούς καὶ κακοὺς διάκρισιν τῶν νεκρῶν βλ. ἐν Π Βαρούχ, 21:23· 23:5· 48:16· 52:2· 83:17.

16. Πρβλ. Π Ἐνώχ, 62:2.

17. Πρβλ. Π Ἐνώχ, 53:1 καὶ Π Βαρούχ, 85:12 (D. S. Russell, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 360-61).

18. Πρβλ. Π Ἐσδρας, 7:75,78· 7:80· 7:81-87· 7:91-98· Ι Ἐνώχ, 5:5-7· Π Ἐνώχ, 23:4-5· 49:2· 58:4-6 κ.ά.

19. Πρβλ. Ἰωβηλαῖα, 7:29· 22:22· 24:31 κ.ά. (D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 361-63).

20. Πρβλ. Ι Ἐνώχ, 22:9-13, ἔνθα ὁ χωρισμὸς εἰς κοιλώματα τοῦ Σεόλ καὶ ἐν στ. 9-11 ὁ διαχωρισμὸς τῶν ψυχῶν τῶν νεκρῶν.

21. Πρβλ. Ι Ἐνώχ, 51:1· 54:1· 56:7· 63:10· 90:26· Ψαλμ. Σολομῶντος, 14:6· 15:11· 16:2· Π Ἐνώχ, 10:1 κ.ά.

22. Πρβλ. Π Ἐσδρας, 7:36. Ἡ λέξις «παράδεισος», περσικῆς προελεύσεως, σημαίνει κατ' ἀρχὴν κήπον (Γεν. 2:8 κ.ά.), ἀλλὰ οὐδαμοῦ τῆς Π.Δ. ἀναφέρεται ὡς μελλοντικὸς χῶρος ἀναπαύσεως τῶν δικαίων. Ἡ ἐξέλιξις αὕτη παρουσιάζεται ἐν τοῖς ἀποκαλυπτικοῖς κειμένοις (Π Ἐνώχ, 42:3· Ἀποκάλ. Μωϋσέως, 37:5 κ.ά.) D. S. Russell, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 364-66.

Ἐκ τῆς συντόμου ταύτης ἐκθέσεως περὶ Σεδλ-᾿Αδου²³, διαπιστώνομεν μίαν ὑποβάθμισιν παρὰ τοῖς ἀποκαλυπτικοῖς κειμένοις τῶν ὑψηλῶν ἐννοιῶν τῆς Π. Διαθήκης. Ἐν τοῖς Ψαλμοῖς, ἰδιαιτέρως²⁴, ὁ ᾿Αδης ἢ τὸ Σεδλ χρησιμοποιεῖται ἵνα δηλωθῇ ἡ ἄκρα ἀντίθεσις τοῦ οὐρανοῦ καὶ ὁ τόπος ὁ «εὐρισκόμενος εἰς τὰ κατώτατα μέρη τῆς γῆς (Ψαλμ. 62:10) καὶ δὴ κάτωθεν τῆς ὑπ' αὐτὴν ὑπαρχούσης ἀβύσσου (Ἰωβ 26:5· 38:16) ὅπου κατέρχονται καὶ διαμένουν μετὰ θάνατον αἱ ψυχαὶ τῶν ἀνθρώπων»²⁵.

γ. Ἡ περὶ ἀναστάσεως διδασκαλία, ὡς εἶδομεν, ἔχει τὰς ρίζας αὐτῆς ἐν τοῖς ἀρχαίοις χρόνοις τῆς Π. Διαθήκης, τοῦλάχιστον ἐν τῇ ἀπλουστερᾷ αὐτῆς μορφῇ, δηλ. ἡ ἀνάστασις ὡς εἰδικὸν προνόμιον τῶν δικαίων Ἰουδαίων. Ἡ δὲ ὀριστικὴ ἐπικράτησις τῆς διδασκαλίας ταύτης, περὶ ἀναστάσεως, ὀφείλεται ἐν τῇ ἀποκαλυπτικῇ γραμματείᾳ, κατὰ τὴν ὁμολογουμένως ὁμόφωνον γνώμην τῶν ἐρευνητῶν²⁶.

Ἡ σημαντικώτερα ὅμως περίοδος τῆς περὶ ἀναστάσεως διδασκαλίας ἀρχεται κυρίως διὰ δύο κειμένων τοῦ Ἡσαΐου²⁷ καὶ τοῦ Δανιήλ²⁸. Ἐν Ἡσαΐα²⁹, βλέπομεν, ὅτι «ἀναστήσονται οἱ νεκροί, καὶ ἐγερθήσονται οἱ ἐν τοῖς μνημείοις, καὶ εὐφρανθήσονται οἱ ἐν τῇ γῇ· ἡ γὰρ δρόσος ἡ παρὰ σοῦ ἱάμα αὐτοῖς ἐστίν, ἡ δὲ γῆ τῶν ἀσεβῶν πεσεῖται» καὶ ἐν Δανιήλ³⁰, ὅτι «καὶ πολλοὶ τῶν καθευδόντων ἐν γῆς χώματι ἐξεγερθήσονται, οὗτοι εἰς ζωὴν αἰώνιον καὶ οὗτοι εἰς ὀνειδισμόν καὶ εἰς αἰσχύνην αἰώνιον καὶ οἱ συνιέντες ἐκλάμπουσιν ὡς ἡ λαμπρότης τοῦ στερεώματος καὶ ἀπὸ τῶν δικαίων τῶν πολλῶν ὡς οἱ ἀστέρες εἰς τοὺς αἰῶνας καὶ ἔτι». Τὰ σημαντικὰ ταῦτα κείμενα δηλοῦν μίαν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς περὶ ἀναστάσεως διδασκαλίας, ἐκ τῆς ἀρχαιότερας γνωστῆς περὶ ἀναστάσεως μόνον τῶν δικαίων Ἰουδαίων. Ἐνταῦθα, σαφῶς δηλοῦται ἀνάστασις καὶ «εἰς ζωὴν αἰώνιον» καὶ «εἰς ὀνειδισμόν». Προσέτι δὲ φανεροῦται ἐν τῇ περὶ ἀναστάσεως διδασκαλίᾳ καὶ ἡ πραγματοποιηθεῖσα ἐνότης τῶν δύο περὶ ἐσχά-

23. Αἱ ἐννοιαὶ Σεδλ καὶ ᾿Αδης θεωροῦνται ταυτόσημοι ἐννοιαί.

24. Πρβλ. Ψαλμ., 30:4· 62:10· 87:4· 138:8 κ.ά.

25. Π. Ι. Μπαρτισιώτου, ᾿Αδης, ἀρθρον ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 1ος, Ἀθήναι 1962, στ. 412. Πρβλ. D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 358, ἐνθα χαρακτηρίζεται ὁ ᾿Αδης, λίαν μεταφορικῶς, ὡς σημαίνων «ἀποτυχίαν» ἢ «θάνατον» καὶ ὅτι ἡ προσευχὴ τοῦ δικαίου ἀνθρώπου (Ψαλμ. 30:3· 86:13 κ.ά.) θεωρεῖται ὡς βεβαιότης, ὅτι ὁ Θεὸς θὰ λυτρώσῃ τὴν «ζωὴν» αὐτοῦ ἐκ τοῦ ὀλέθρου.

26. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνώχ, σελ. 61· καὶ Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορία τῶν Χρόνων τῆς Κ. Διαθήκης, σελ. 141.

27. Ἰδιαιτέρως ἐν τοῖς κεφ. 24-27 (Πρβλ. D. S. Russell, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 367).

28. Πρβλ. Β. Βέλλαν, Ὁρησκειτικαὶ Προσωπικότητες, τόμ. II, σελ. 200, ἐνθα «εἰς τὸν Δανιήλ χρεωστοῦμεν... τὴν σαφὴ περὶ ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν διδασκαλίαν».

29. Ἡσαΐας, 26:19.

30. Δανιήλ, 12:2-3.

των τάσεων, ἐκείνης τῆς παλαιᾶς τῆς κοινότητος ἢ τοῦ ἔθνους καὶ τῆς νέας ταύτης τῆς τοῦ ἀτόμου³¹. Ἡ περὶ ἀναστάσεως διδασκαλία, ὡς παρατηροῦμεν, διατηρεῖ ἐπὶ πλεόν, κατὰ τὸν ἄκρως ἐπιτυχῆ τρόπον, τὴν βασικὴν διδασκαλίαν τῆς Π. Διαθήκης περὶ τῆς ἀξίας τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας, ἣν ὁ θάνατος, ὡς ἐφαίνετο, κατέλυε. Ὅθεν, ἡ ἐπικοινωνία τῶν δικαίων μετὰ τοῦ Θεοῦ δὲν καταστρέφεται ὑπὸ τοῦ θανάτου.

Ἡ ἐν τοῖς βιβλικοῖς, Ἡσαΐα καὶ κυρίως Δανιήλ, παρατηρουμένη βεβαιότης διὰ τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν ἀπαντᾷται γενικῶς εἰς ὁλόκληρον τὴν ἰουδαϊκὴν ἀποκαλυπτικὴν θεολογίαν τῆς μεσοδιαθηκικῆς περιόδου. Ἀσφαλῶς παρουσιάζεται αὕτη ἐν μεγάλῃ ποικιλίᾳ ἀντιλήψεων. Πάντως μία γενικὴ ἀνάστασις πρὸ τῆς τελικῆς κρίσεως ἐκφράζεται ὑπὸ πάντων, ὡς ἔντονος προσδοκία³². Κατὰ τοὺς μὲν δύο πρώτους αἰῶνας πρὸ Χριστοῦ ἡ ἔννοια αὕτη τῆς γενικῆς ἀναστάσεως περιελάμβανε μόνον τοὺς Ἰσραηλίτας, κατὰ δὲ τὸν πρῶτον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα ἐπεκτείνεται εἰς ὁλόκληρον τὸ ἀνθρώπινον γένος, εἰς τοὺς καλοὺς καὶ τοὺς κακοὺς, εἰς Ἑθνικοὺς καὶ Ἰουδαίους.

Ἐν τῷ βιβλίῳ Ἰ Ἐνώχ³³ εὐρίσκομεν μίαν ἀντίληψιν ἐνδιάμεσον ἐκείνης τῆς ἀρχαίας περιόδου καὶ τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ. Τὸ κείμενον τοῦ Ἐνώχ δύναται ἀνεπιφυλάκτως νὰ θεωρηθῇ ὡς μία ἐκ τῶν πρώτων ἰουδαϊκῶν πηγῶν, ἔνθα δυνάμεθα νὰ συναντήσωμεν στοιχεῖά τινα περὶ τῆς ἀποκαλυπτικῆς περὶ ἀναστάσεως διδασκαλίας. Ἡ διδασκαλία περὶ ἀναστάσεως θεωρεῖται οἰκεία καὶ εἰς τὸν Δανιήλ καὶ εἰς τὸν Ἐνῶχ, πρὸ τῶν καταπιεστικῶν συνθηκῶν τὰς ὁποίας ἀντιμετωπίζουν οἱ δίκαιοι ἐξ αἰτίας τῶν ἁμαρτωλῶν. Ἐνεκα τούτου δὲ ἡ διδασκαλία αὕτη θεωρεῖται ὡς κατ' ἐξοχὴν ἀγωνιστικὴ διδασκαλία³⁴. Ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Δανιήλ, ἐκ τοῦ ὁποίου, ὡς φαίνεται, ἐξαρτᾶται μέρος τοῦλάχιστον τοῦ βιβλίου τοῦ Ἐνώχ³⁵, συναντῶμεν τὴν διδασκαλίαν διὰ μίαν μερικὴν ἀνάστασιν δικαίων καὶ ἀδίκων³⁶. Οὕτω καὶ ἐν τῷ Ἐνώχ παρουσιάζεται ἡ περὶ ἀναστάσεως διδασκαλία ἐν αὐτῇ τῇ παραδοσιακῇ κατὰ βάσιν μορφῇ καὶ δὲν δίδεται εἰς αὐτὴν, ὡς συμβαίνει ἀλλαχοῦ, καθολικὸς τις χαρακτήρ. Ἐπὶ πλεόν δέ, παρὰ τὰ περὶ ἀναστάσεως ἐκ τοῦ Σεδλ στοιχεῖα τοῦ βιβλίου τῶν Παραβολῶν³⁷ καὶ τῶν Παραινέσεων τοῦ Ἐνώχ³⁸, δὲν παρουσιάζεται μία ἰδιαιτέρως

31. Πρβλ. R. H. Charles, A Critical History, σελ. 247. Σ. X. Ἀγοῦρ ἰδου, Ἐνώχ, σελ. 63.

32. Μόνον οἱ Σαδδουκαῖοι φαίνεται νὰ ἡρνοῦντο τὴν ἀνάστασιν (Πρβλ. Ἰωσὴ-ποῦ, Ἰουδ. Ἀρχ., 18, 4, 4. Ἰουδ. Πόλ., II, 8, 14. καὶ Πράξ. Ἀποστόλων, 23:8), Α. Ι. Φιλίππιδου, Ἱστορία τῆς Ἐποχῆς τῆς Κ. Διαθήκης, σελ. 502.

33. Ἰδιαιτέρως ἐν κεφ. 91-108.

34. Σ. X. Ἀγοῦρ ἰδου, Ἐνώχ, σελ. 63.

35. Πρβλ. Σ. X. Ἀγοῦρ ἰδου, Αὐτόθι.

36. Δανιήλ, 7:2.

37. Ἰ Ἐνώχ, κεφ. 37-71.

38. Ἰ Ἐνώχ, κεφ. 91-108.

πλουσία καὶ αὐτοτελὴς περὶ ἀναστάσεως διδασκαλία, ὡς ὑπὸ τινων μελετητῶν ὑπεστηρίχθη³⁹, ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἐνώχ.

Ἐν τῷ Ἐνώχ ἔχομεν κατ' ἀρχὴν τὴν πίστιν εἰς ἀνάστασιν τῶν δικαίων⁴⁰, ὡς ταύτην παρετηρήσαμεν ἐν Ἡσαΐα⁴¹ καὶ ὡς παρουσιάζεται ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν Ψαλμῶν τοῦ Σολομῶντος⁴², καὶ ὅτι τὰ πνεύματα αὐτῶν θὰ τύχουν μεγάλης εὐδαιμονίας αἰωνίως ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης⁴³. Διὰ τοὺς ἀδίκους δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχη ἀνάστασις, τὰ δὲ πνεύματα αὐτῶν θὰ ταλανίζονται ἐν τῷ Σεδλ⁴⁴ μέχρι πλήρους ἀφανισμοῦ αὐτῶν⁴⁵. Ἡ περὶ ἀναστάσεως τῶν δικαίων καὶ τῆς συμμετοχῆς αὐτῶν εἰς μίαν αἰωνίαν ζωὴν ὑλικῆς εὐδαιμονίας διδασκαλία τοῦ Ἐνώχ συνεδυσάσθη πολλάκις καὶ μὲ τὴν ἀνάστασιν τῶν σωμάτων⁴⁶. Εἶναι δύσκολον ὅμως ἐκ τοῦ κειμένου νὰ διαπιστώσωμεν τί ἀκριβῶς συμβαίνει. Πάντως τὸ ὅλον κείμενον τοῦ Ἐνώχ μᾶς ὁδηγεῖ εἰς ἕνα ἔντονον προβληματισμὸν σχετικῶς πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἀναστάσεως καὶ τὴν παρατηρουμένην ἐπὶ τοῦ θέματος σχετικὴν ἐξέλιξιν. Ὁ R. H. Charles ἔχει σοβαρῶς ἀσχοληθῇ μὲ τὸ πρόβλημα τοῦτο καὶ ἐν ταῖς μελέταις αὐτοῦ προσπαθεῖ νὰ παρουσιάσῃ εἰκόνα τινὰ αὐτῆς τῆς ἐξελιξέως. Ἐν τῷ πρώτῳ σταδίῳ γίνεται παραδεκτὴ ὑπὸ τοῦ Charles ἡ ἄποψις περὶ τῆς ἀναστάσεως καὶ τοῦ σώματος⁴⁷. Εὐρίσκει δὲ σύμφωνον τὴν

39. Ὁ R. H. Charles δέχεται ὑπαρξὶν στοιχειῶν διδασκαλίας περὶ ἀναστάσεως, πλὴν τῶν κεφ. 37-71 καὶ κεφ. 91-108 καὶ ἐν τοῖς κεφ. 1-36, καθὼς καὶ ἐν κεφ. 37-70 καὶ 83-90, ἥτοι εἰς ὁλόκληρον τὸ βιβλίον τοῦ Ἐνώχ (πρβλ. A Critical History, σελ. 245 ἐξ. καὶ Apocrypha and Pseudepigrapha, τόμ. II, σελ. 202 ἐξ., 218, 260). Μετ' αὐτοῦ, εἰς τὰ βασικὰ σημεῖα, συμφωνοῦν καὶ οἱ: F. Martin, Le livre d' Hénoch, traduit sur le texte éthiopien, Paris 1906, σελ. XXVI· P. Volz, Die Eschatologie der Jüdischen Gemeinde im Neutestamentlichen Zeitalter, Tübingen 1934, σελ. 237· F. Gall, Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, Eine religionsgeschichtliche Studie zur vorkirchlichen Eschatologie, Heidelberg 1926, σελ. 312 (Σ. X. Ἀγουρίδου, Ἐνώχ, σελ. 64). Ἀντίθετον ριζικῶς γνώμην ἔχει ὁ καθηγητὴς κ. Ἀγουρίδης, ὅστις δέχεται νὰ ὑπάρχουν σαφεῖς περὶ ἀναστάσεως μαρτυρίαι μόνον ἐν κεφ. 37-61 καὶ 91-108 τοῦ βιβλίου Ἰ Ἐνώχ. Συζήτησιν εὐρυτάτην τοῦ ὅλου περὶ ἀναστάσεως θέματος παρὰ τῷ Ἐνώχ, βλ. κεφ. Γ', σελ. 61-74 τῆς περὶ Ἐνώχ ἐργασίας αὐτοῦ. Διὰ τὰ κεφ. 83-90 (π.χ. 90:33) καὶ κεφ. 6-36 (π.χ. 20:8· 22:13) ὁ D. S. Russell, The Method and the Message, σελ. 369-70, δέχεται ἀνεπιφυλάκτως ἀναφορὰς εἰς ἀνάστασιν δικαίων· ἐνῶ ὁ G. F. Moore, Judaism, τόμ. II, σελ. 300, διαφωνεῖ ἐπ' αὐτοῦ.

40. Ἰ Ἐνώχ, 58:3· 91:10· 92:35.

41. Ἡσαΐας, κεφ. 26.

42. Ψαλμ. Σολομῶντος, 3:13 ἐξ.· 3:16 (πρβλ. 9:9· 13:3· 14:2,6,7).

43. Ἰ Ἐνώχ, 103:1-4.

44. Αὐτόθι, 103:7 ἐξ.

45. Αὐτόθι, 99:11.

46. Πρβλ. F. Martin, Le Livre d' Hénoch, σελ. XXXVI, ὅστις ἰσχυρίζεται ὅτι ἐκ τῶν κεφ. 91-108 τοῦ Ἐνώχ «δὲν δύναται τις νὰ συμπεράνῃ ὑπὲρ ἢ κατὰ τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων» (Σ. X. Ἀγουρίδου, Ἐνώχ, σελ. 70).

47. Κατὰ τὸν R. H. Charles, A Critical History, σελ. 245, τὸ πρῶτον τοῦτο στάδιον ἐξελιξέως τῆς περὶ ἀναστάσεως διδασκαλίας δυνάμεθα νὰ συναντήσωμεν ἐν τοῖς κεφ. 1-36 καὶ 83-90.

θέσιν ταύτην πρὸς τὴν γενικὴν ἀποδοχὴν τῆς μεσσιανικῆς βασιλείας ἐν τῇ παροῦσῃ γῇ, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ β' π.Χ. αἰῶνος. Ἐν τῷ ἐπομένῳ ὅμως αἰῶνι διακρίνει, ὡς ἰσχυρίζεται, τὴν νέαν ἐξελικτικὴν μορφήν, τὸ δεύτερον ἐξελικτικὸν στάδιον, τὸ ὁποῖον ὀφείλεται εἰς τὴν νέαν ἀντίληψιν σχετικῶς πρὸς τὴν Μεσσιανικὴν βασιλείαν. Ἡ βασιλεία αὕτη τοποθετεῖται, κατὰ τὸν α' π.Χ. αἰῶνα, εἰς μίαν νέαν γῆν καὶ ἕνα νέον οὐρανόν. Ἐπομένως καὶ ἡ ἀνάστασις τῶν δικαίων, κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην, θὰ πραγματοποιηθῇ ἀπ' εὐθείας ἐν τῷ οὐρανῷ ἢ τῇ νέᾳ ταύτῃ γῇ⁴⁸, προϋποθέτουσα, ὡς εἶναι φυσικόν, καὶ τὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. Γενικὸν ὅμως εἶναι τὸ συμπέρασμα, ἐκ τῆς προσεκτικῆς μελέτης, ὅτι «ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἐνώχ δὲν φαίνεται διδασκομένη ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς ἢ ἡ εἰς τοὺς οὐρανούς ἀνοδος αὐτῆς ἀμέσως μετὰ θάνατον καὶ ἡ ἀναμονὴ αὐτῆς ἐν μέσῃ τινὶ καταστάσει μέχρι τῆς ἐλεύσεως τῆς βασιλείας. Οὐτε ἡ ἀνάστασις ἀποτελεῖ κοινὴν διδασκαλίαν ἀπάντων τῶν μερῶν τοῦ βιβλίου»⁴⁹.

Ἐν τῇ λοιπῇ ἀποκαλυπτικῇ γραμματείᾳ παρουσιάζεται μία ποικιλία ἀπόψεων ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἀναστάσεως. Ἐν τῇ Ἀποκαλύψει Βαρούχ⁵⁰ συναντᾶται, ὡς καὶ πρότερον, ἡ σαφὴς περὶ ἀναστάσεως τῶν δικαίων τοῦ Ἰσραὴλ διδασκαλία. Τὸ αὐτό, περίπου, συμβαίνει καὶ ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν Ἰωβηλαίων, ἔνθα διδάσκεται περὶ τῆς ἀναστάσεως τῶν πνευμάτων τῶν δικαίων μόνον⁵¹ καὶ περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς⁵². Τὴν δὲ προσδοκίαν μιᾶς προφανῶς γῆινης βασιλείας καὶ μιᾶς ἀναστάσεως τοῦ σώματος⁵³, παρουσιάζουν κυρίως τὸ II Μακκαβαίων καὶ ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Βαρούχ. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ II Μακκαβαίων θέτει τὴν ἐλπίδα ἐν τῷ τρίτῳ υἱῷ, ἐκ τῶν ἑπτὰ ἀδελφῶν, ἵνα ἴδῃ καὶ πάλιν τὰ μέλη τοῦ σώματος αὐτοῦ, τὰ ὁποῖα προσφέρει νῦν εἰς τὴν θυσίαν τοῦ μαρτυρίου. Ἡ ἀπεικόνισις τῆς ἐσχατολογικῆς ταύτης ἐλπίδος εἶναι ὄντως δραματικὴ. Μετὰ τὸν ἐμπαιγμὸν ὑπὸ τῶν δημίων ὁ τρίτος υἱὸς «τὴν γλῶσσαν αἰτηθεὶς ταχέως προέβαλε καὶ τὰς χεῖρας εὐθαρσῶς προέτεινε καὶ γενναίως εἶπεν· ἐξ οὐρανοῦ ταῦτα κέκτημαι καὶ διὰ τοὺς αὐτοῦ νόμους ὑπερορῶ ταῦτα καὶ παρ' αὐτοῦ ταῦτα πάλιν ἐλπίζω κομίσασθαι»⁵⁴. Δι' αὐτῆς τῆς ἐσχατο-

48. R. H. Charles, *A Critical History*, σελ. 245, διὰ τὰ κεφ. 37-71 καὶ 91-108.

49. Σ. Χ. Ἀγορίδου, Ἐνώχ, σελ. 74.

50. II Βαρούχ, 30:1· 42:8· 50:2 ἐξ· 51:2,3.

51. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγορίδου, Ἱστορία τῶν Χρόνων τῆς Κ. Διαθήκης, σελ. 142.

52. Ἰωβηλ., 23:31 (πρβλ. Σοφία, 2:23· 3:4· 5:15· 6:18· 8:17· 15:3), D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 372.

53. Περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων βλ. ἐκτενέστερον C. V. Pilcher, *The Hereafter in Jewish and Christian thought*, London 1940, σελ. 142 κ. ἐξ· D. S. Russell, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 374-79.

54. II Μακκαβαίων, 7:11. Βλ. καὶ τὴν διήγησιν τοῦ μαρτυρίου τοῦ πρεσβυτέρου τῶν Ἱεροσολύμων Ραζὶς ἐν κεφ. 14. Ἡ διήγησις καταλήγει ἐν τοῖς ἐξῆς: «παντελῶς ἔξαιμος ἦδη

λογικῆς προσδοκίας ἡ μήτηρ, ἐπίσης, ἐνθαρρύνει τὰ τέκνα αὐτῆς νὰ ὑπομείνουν τὸ μαρτύριον αὐτῶν. Ὁ C. V. Pilcher ἀναφερόμενος εἰς ὁμοίας ἐκφράσεις τοῦ Συριακοῦ κειμένου τοῦ Βαρούχ, λέγει, ὅτι καὶ ὁ Βαρούχ ἐκφράζει τὴν παρά-ξενον ταύτην ιδέαν τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν, ὡς ἀκριβῶς ἦσαν ἐν τῇ γῆϊνῃ ζωῇ, μὲ τὸν σκοπὸν τῆς ἀναγνωρίσεως αὐτῶν ἐν τῇ μεταμορφώσει καὶ τῇ λαμ-πρότητι, ὡς τῶν ἀγγέλων, διὰ νὰ εἰσέλθουν ἐν συνεχείᾳ ἐν τῷ οὐρανῷ⁵⁵. Πρά-γματι ἐν τῇ Ἀποκαλύψει Βαρούχ εὐρίσκομεν αὐτὴν τὴν «ιδιόρρυθμον δογμα-τικὴν τῆς ἀναστάσεως». Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦ Βαρούχ περὶ τοῦ σχήματος τῶν νεκρῶν ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ εἶναι ἡ ἐσχατολογικὴ προσδοκία μιᾶς ἀναστάσεως καὶ τῶν σωμάτων⁵⁶.

Τέλος κείμενά τινα τῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας ὁμιλοῦν σαφῶς περὶ μιᾶς γενικῆς ἀναστάσεως τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ἀπάσης τῆς ἀνθρωπότητος⁵⁷, τῆς ὁποίας ἀναστάσεως θὰ ἐπακολουθήσῃ κρίσις⁵⁸, περὶ μιᾶς ἀναστάσεως ἀπάντων, δικαίων τε καὶ ἀδίκων⁵⁹, καὶ περὶ ἀναστάσεως πάσης σαρκός⁶⁰, ἥτοι περὶ οἰ-κουμενικῆς ἀναστάσεως⁶¹, ὁλοκλήρου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους⁶².

Περαίνοντες τὰς περὶ ἀναστάσεως ἀντιλήψεις τῆς μεταγενεστεράς ἰου-δαϊκῆς ἐσχατολογίας, συμπερασματικῶς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ ἀνάστα-σις δὲν παρουσιάζεται ὡς αὐτοτελὴς τῶν ἀποκαλυπτῶν διδασκαλία, ἀλλὰ σχε-δὸν πάντοτε ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν κρίσιν καὶ καταδίκην τῶν ἐχθρῶν τῆς πι-στευούσης κοινότητος τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ⁶³. Καὶ ὅτι, ὡς σαφῶς καταφαί-νεται ἐν τοῖς κειμένοις, ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ιδέας τῆς ἀναστάσεως μέχρι καὶ τῶν περὶ τὴν Κ. Διαθήκην χρόνων, ἡ λέξις «Ἀνάστασις» οὐδεμίαν σχέσιν εἶχε μὲ μία ἐπιβίωσιν ἐξαὐλωμένων πνευμάτων εἷς τινα οὐρανίαν σφαῖραν,

γενόμενος, προβαλὼν τὰ ἔντερα καὶ λαβὼν ἑκατέραις ταῖς χερσίν, ἐνέσεισε τοῖς ὄχλοις καὶ ἐπικαλεσάμενος τὸν δεσπόζοντα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πνεύματος, ταῦτα αὐτῷ πάλιν ἀποδοῦναι» (πρβλ. II Μακκαβ., 12:43-44 καὶ II Ἑσδρ. 7:32, 37, παρὰ W. O. E. Oesterley, An Introduction, σελ. 106).

55. Πρβλ. τὸ ἔργον αὐτοῦ The Hereafter in Jewish and Christian thought, σελ. 145.

56. II Βαρούχ, 50:1-51:6 (πρβλ. Α. Ι. Φιλιππίδου, Ἱστορία τῆς Ἐποχῆς τῆς Κ. Διαθήκης, σελ. 503: «περὶ τῆς νέας σωματικότητος τοῦ ἀνιστωμένου διαλαμβάνει λεπτομερῶς ἡ Ἀποκάλυψις Βαρούχ»).

57. Αἱ Διαθήκαι τῶν XII Πατριαρχῶν, π.χ. Διαθ. Βεν., 10:8 (πρβλ. Σ. Χ. Ἀγοῦρ-ίδου, Ἱστορία τῶν χρόνων τῆς Κ. Διαθήκης, σελ. 142).

58. Ἀποκάλυψις Μωϋσέως, 13:3· II Ἑσδρας, 7:78 ἐξ· II Βαρούχ, 30:1-3 (πρβλ. D. S. Russell, The Method and the Message, σελ. 371).

59. Σιβύλ. Χρησμοὶ IV, 181-3· 185-7· Ἀποκάλ. IV Ἑσδρα (Σ. Χ. Ἀγοῦρί-δου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 144).

60. Ἀποκάλυψις Μωϋσέως, 13:3· 28:4· 41:2.

61. II Ἑσδρας, 7:37.

62. II Βαρούχ, 42:7· 50:2 (D. S. Russell, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 372).

63. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἱστορία τῶν Χρόνων τῆς Κ. Διαθήκης, σελ. 144.

ἀλλὰ οὐσιωδῶς ἐσήμαινε «μίαν ἀποκατάστασιν ἐν τῇ ζωῇ ἐν τὸς αὐτοῦ τὸ ρὺ κ ό σ μ ο υ» ἢ, ἄλλαις λέξεσιν, ὑπεδήλου τὴν ἐπιστροφὴν τῶν νεκρῶν ἐκ τοῦ παγεροῦ καὶ σκιώδους κάτω κόσμου (Σεὸλ-᾿Αδης) εἰς τὴν ζωτικότητα τῆς πρὶν τοῦ θανάτου ζωῆς. Ἀναμφισβητήτως ὁ θάνατος καὶ ἡ ἀνάστασις διὰ τὴν ἰουδαϊκὴν ἐμπειρίαν εἶχον τὴν μορφήν τῆς κατακλίσεως δι' ὕπνον καὶ τῆς ἐγέρσεως ἐξ αὐτοῦ. Χαρακτηριστικὸν γεγονὸς μεγάλης σπουδαιότητος εἶναι ὅτι αἱ πρῶται προφανῶς ἀναφοραὶ εἰς ἀνάστασιν νεκρῶν ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ ἐκφράζονται δι' ὄρων ὕπνου καὶ ἐγέρσεως⁶⁴.

2. Ἡ ἐσχάτη Κρίσις.

Ἡ περὶ τῆς ἐσχάτης Κρίσεως διδασκαλία τῆς Ἀποκαλυπτικῆς εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένη μετὰ τῆς βεβαιότητος τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραὴλ ὅτι εἶναι τὸ ἐκλεκτὸν ἔθνος τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, τὸ προοριζόμενον εἰς εὐδαιμονίαν τῶν δικαίων καὶ κυριαρχίαν αὐτῶν ἐπὶ τῶν ἀδίκων. Αἱ δυσμενεῖς ἱστορικαὶ συνθήκαι οὐδὲν ἕτερον δηλοῦν εἰ μὴ μόνον τὴν βαθυτέραν ἀνάγκην τῆς ἀμέσου ἐπεμβάσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἐδραίωσιν ἔτι περισσότερον τῆς πεποιθήσεως, ὅτι ὁ Θεὸς καὶ Κύριος τοῦ ἔθνους δὲν θὰ ἐπιτρέψῃ ὁ ἐκλεκτὸς Αὐτοῦ λαὸς νὰ καταστραφῇ εἰς χεῖρας ἀδίκων ἐχθρῶν. Αἱ σημεριναὶ ἀντίθεοι κυριαρχικαὶ δυνάμεις τοῦ κακοῦ θὰ καταλυθοῦν διὰ μιᾶς τελικῆς τοῦ Θεοῦ πράξεως· ἄνθρωποι, ἔθνη καὶ πάντα τὰ δημιουργήματα τοῦ σύμπαντος κόσμου θὰ ἀναγνωρίσουν τελικῶς τὴν κυριότητα τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ· τὸ καλὸν καὶ τὸ δίκαιον θὰ ἐμφανισθῇ καὶ θὰ ἀμειφθῇ· καὶ τὸ κακὸν μετὰ τῶν φορέων αὐτοῦ θὰ παταχθῇ διὰ παντός. Ἡ νέα αὕτη πρᾶξις τοῦ Θεοῦ, διὰ τῆς ὁποίας ὁ αἰώνιος τῆς δημιουργίας σκοπός, ἐν τῷ τέλει, θὰ φανῇ, εἶναι ἡ ἐσχάτη Κρίσις⁶⁵.

Ὁ παρὼν αἰὼν τῆς προσκαίρου κυριαρχίας τοῦ κακοῦ καὶ τῆς ἁμαρτίας θὰ λάβῃ τέλος, διὰ τῆς τιμωρίας τῶν ἁμαρτωλῶν ἐν τῇ μεγάλῃ Κρίσει καὶ ὁ νέος αἰὼν, ὁ ἐρχόμενος, θὰ ἀνοιγῇ διὰ νὰ βασιλεύσῃ αἰωνίως τὸ καλὸν καὶ ἡ σωτηρία τῶν δικαίων ἀπείραστος νὰ ἐκφρασθῇ⁶⁶. Ἡ Κρίσις εἶναι τὸ κεντρικώτερον θέμα καὶ ἡ πλέον χαρακτηριστικὴ πεποιθήσις ὁλοκλήρου τῆς ἀποκαλυπτικῆς ἐσχατολογίας. Εἶναι τὸ μέγα ἔσχατον γεγονὸς πρὸς τὸ ὅποιον κινεῖται οὐχὶ μόνον ἡ πανανθρωπίνη ἱστορία, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξελικτικὴ τοῦ σύμπαντος πορεία, διὰ τὴν τελικὴν ἀποκάλυψιν τοῦ σκοποῦ τῆς ὅλης δημιουργίας. «Κατ' ἐκείνην τὴν ἡμέραν πάντα τὰ μὴ ὀρθὰ θὰ τοποθετηθοῦν ὀρθῶς καὶ ἡ δικαιοσύνη ὄχι μόνον θ' ἀποδοθῇ, ἀλλὰ καὶ θὰ φανῇ ὅτι θ' ἀποδοθῇ»⁶⁷.

64. Πρβλ. Ἰώβ, 14:12: «Ἀνθρῶπος δὲ κοιμηθεὶς οὐ μὴ ἀναστῇ, ἕως ἂν ὁ οὐρανὸς οὐ μὴ συρραφῇ» καὶ οὐκ ἐξυπνισθήσονται ἐξ ὕπνου αὐτῶν». Βλ. ἐπίσης Δαν., 7:2· Ἠσ., 24:19 κ.ά. (T. W. Manson, *The Servant-Messiah*, Cambridge 1953, σελ. 90).

65. Πρβλ. D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 385.

66. Πρβλ. Σ. X. Ἀγουρίδου, Ἐνώχ, σελ. 47.

67. D. S. Russell, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 380.

Ἡ Ἰουδαϊκὴ σκέψις τῆς μεταιχμαλωσιακῆς ἐποχῆς καὶ ἰδιαίτερώς τῆς μεσοδιαθητικῆς περιόδου εἶναι δυνατόν, σχετικῶς πρὸς τὸ θέμα τῆς Κρίσεως, νὰ συνοψισθῇ εἰς δύο τελικὰς προτάσεις. Εἰς τὴν πρώτην, τὴν λαϊκὴν προσδοκίαν, ἥτις θέλει νὰ ἴδῃ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς Κρίσεως τὴν ἐμφάνισιν τῆς μεσσιανικῆς Βασιλείας καὶ τὴν καταστροφὴν πάντων τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἔθνους, καὶ εἰς τὴν δευτέραν πρότασιν, ἥτις ἐκφράζει τὴν ἐσχατολογικὴν προσδοκίαν μιᾶς τελικῆς καὶ καθολικῆς Κρίσεως διὰ τὴν ἐπιβολὴν τῆς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ.

Ἡ δευτέρα αὕτη πρότασις, διὰ τὴν τελικὴν καὶ καθολικὴν Κρίσιν, ἔρχεται ὡς ἀποτέλεσμα ἱστορικῶν συνθηκῶν καὶ νέων ἐθνικῶν καταστάσεων, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἤδη διαμορφωθῇ. Ὁ κίνδυνος ἀφομοιώσεως τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους ἐκ τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τῶν χρόνων τῶν Διαδόχων, εὐρίσκεται ἐν τῇ περιόδῳ ταύτῃ εἰς τὸ ἀποκορύφωμα αὐτῆς. Καὶ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα διαδραματίζονται τῶρα οὐχὶ ἐπὶ τῆς σκηνῆς τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ ἐπὶ μιᾶς πανανθρωπίνης σκηνῆς ἐντόνου οἰκουμενικοῦ χαρακτῆρος⁶⁸. Ἐπομένως καὶ ἡ ἀντίληψις τῆς Κρίσεως ἐξελίσσεται καὶ λαμβάνει τὸν καθολικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα. Ἡ ἰδέα τῆς Κρίσεως, καθὼς καὶ ἅπασαι αἱ ἐσχατολογικαὶ προσδοκαί, ἠκολούθησε μίαν ἐξελικτικὴν πορείαν. Πολλοὶ ἐκ τῶν ἐρευνητῶν βλέπουν τὴν ἀφετηρίαν τῆς πορείας ταύτης ἐν τῷ προφήτῃ Ἀμώς⁶⁹. Ἡ «ἡμέρα Κυρίου» τοῦ Ἀμώς⁷⁰ μετατρέπεται εἰς «ἡμέραν» Κρίσεως, ἐφ' ὅσον ἡ «ἡμέρα Κυρίου» ἐν τῇ λαϊκῇ ἀντιλήψει «περιέκλειεν ἐν ἑαυτῇ πάντοτε τὴν ἔννοιαν τῆς Κρίσεως»⁷¹.

Τὸ θέμα τῆς Κρίσεως, ὡς ἤδη ἐτονίσθη, εἶναι ὁμολογουμένως ἐν ἐκ τῶν πλέον κεντρικῶν εἰς ὁλόκληρον τὴν ἀποκαλυπτικὴν γραμματείαν. Βεβαίως τὰ προβλήματα καὶ τὰ ἐρωτήματα ἅτινα γεννῶνται εἰς τὸν ἐρευνητὴν εἶναι πολλὰ καὶ δύσκολα. Ἰδιαίτερώς διὰ τὴν συγκεκριμενοποίησιν τῆς τελικῆς καὶ καθολικῆς μορφῆς τῆς Κρίσεως. Ἀσφαλῶς εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Ἰουδαίου πιστοῦ κυριαρχεῖ ἡ πεποίθησις ὅτι εἰς τὸν παρόντα αἰῶνα θὰ τιμωρηθοῦν ἅπασαι αἱ ἁμαρτωλαὶ καὶ ἀντίπαλοι δυνάμεις, διὰ νὰ ἀνοιγῇ πλεον ὁ αἰὼν τοῦ μέλλοντος, ὅστις θὰ σημάνῃ τὴν κυριαρχίαν καὶ βασιλείαν τῶν δικαίων. Αὕτη εἶναι ἡ «ἡμέρα Κρίσεως». Εἶναι ὅμως αὕτη καὶ ἡ τελικὴ Κρίσις; Δι' ἄλλους μὲν οὔτινες δέχονται ὑπαρξιν μεσοβασιλείας μετὰ τὴν Κρίσιν ταύτην δὲν δύναται νὰ εἶναι ἡ τελικὴ. Ἡ τελικὴ Κρίσις θὰ ἐπακολουθήσῃ τὴν μεσοβασιλείαν⁷². Δι' ἄλλους δὲ ἡ Κρίσις αὕτη εἶναι ἡ τελικὴ «διότι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ νοηθῇ ὑπὸ τῶν Ἀπο-

68. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἐνώχ, σελ. 49.

69. Πρβλ. F. von Gall, Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, σελ. 167, παρὰ Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 47.

70. Ἀμώς, 1:3-5· 1:13· 2:3. Πρβλ. Ἡσ., 1:45· 4:3· 66:3· Ἱερ., 15· 39:31· Ἱεζεκ., 4· 5 κ.ε.· Ἰωήλ, 3:1 ἐ.· Σοφ., 2:1-3· Μαλαχ., 2:2-5 κ.α. (Π. Ι. Μπρατσιώτου, Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής, σελ. 56, σημ. 1).

71. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 48.

72. Πρβλ. R. H. Charles, A Critical History, σελ. 243.

καλυπτικῶν συγγραφέων καὶ ἑτέρα Κρίσις μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τῶν ἀγίων»⁷³. Καὶ ἐν τῷ Ἐνώχ προσέτι, ἔνθα ὁ R.H. Charles βλέπει στοιχεῖα μιᾶς ἐτέρας τελικῆς καὶ καθολικῆς Κρίσεως, δὲν ὑπάρχει οὐδὲν τμῆμα τοῦ Βιβλίου τὸ ὁποῖον νὰ αἰτιολογῇ τὴν πρώτην ἐκδοχὴν. «Εἰς οὐδὲν μέρος τοῦ Βιβλίου τοῦ Ἐνώχ ὑπάρχει διδασκαλία περὶ καθολικῆς Κρίσεως ἐπὶ τῇ βάσει πανανθρωπίνων καὶ ἀπολύτως καθολικῶν ἀρχῶν εἰς τὸ τέλος τῆς ἱστορίας καὶ ὑπεράνω αὐτῆς, οὔτε ἡ Κρίσις ἐμφανίζεται εἰσάγουσα εἰς τι διάφορον τοῦ παρόντος ἐξ ἐπόψεως χρόνου καὶ χώρου. Οἱ δίκαιοι δὲν στενάζουν διὰ τὸ πεπερασμένον τοῦ παρόντος βίου καὶ διὰ τὰ δεσμὰ τῆς ὕλης, ἀλλὰ διὰ τὴν καταπίεσιν καὶ τὴν βίαν, τὴν κακοποίησιν καὶ τὴν θανάτωσίν των ὑπὸ τῶν ἀδίκων καὶ ἁμαρτωλῶν. Ἡ Κρίσις σταματᾷ τὴν ἀνωμαλίαν αὐτὴν τῆς καταδυναστεύσεως τῶν δικαίων ὑπὸ τῶν ἀδίκων καὶ ἐπαναφέρει τὰ πράγματα εἰς τὴν ὁμαλότητα»⁷⁴. Ἐπομένως, οὐδεμία ἀνάγκη ὑπάρχει διὰ μίαν ἐτέραν τελικὴν Κρίσιν, ἥτις νὰ αἰτιολογήσῃ καὶ τὴν γένεσιν τῆς πεποιθήσεως περὶ δύο κρίσεων ἐν τῇ σκέψει τοῦ Ἰουδαίου πιστοῦ.

Διατρέχοντες ὅμως τὰ κείμενα τῆς ἀποκαλυπτικῆς φιλολογίας ὄντως διαπιστοῦμεν εἰς τινα ἐξ αὐτῶν ἀναφορὰς τοιαύτας, αἵτινες θὰ ἠδύναντο νὰ ὀδηγήσουν τὴν ἔρευναν εἰς τὸ συμπέρασμα ὑπάρξεως δύο τελικῶν Κρίσεων⁷⁵. Θὰ ἦτο ὅμως ἡ κατάληξις αὕτη πεπλανημένη, διότι δὲν πρόκειται περὶ δύο διαφορετικῶν Κρίσεων, τῆς μιᾶς κατὰ τὸ τέλος τοῦ παρόντος αἰῶνος καὶ τῆς ἐτέρας ὑπεράνω τῆς ἱστορίας, ἥτις νὰ εἰσάγῃ «εἰς τι διάφορον τοῦ παρόντος», ἀλλὰ πρόκειται περὶ δύο καταστάσεων ἢ μορφῶν τῆς αὐτῆς μιᾶς τελικῆς Κρίσεως. Ἡ μία ἐξ αὐτῶν σαφῶς ἐμφαίνεται ὡς προκαταρκτικὴ ἢ προπαρασκευαστικὴ Κρίσις⁷⁶, ἥτοι «ἡ πρώτη ἐκείνη Κρίσις εἶναι εἰκὼν τῆς δευτέρας»⁷⁷.

Ἡ ἐσχάτη αὕτη Κρίσις, ἡθικοῦ χαρακτῆρος, ἐν ἀρχῇ ἐμφανίζεται ὡς ἀφορῶσα εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἔθνους διὰ κρίσεως καὶ καταδίκης τῶν ἐχθρῶν—λαϊκὴ προσδοκία. Ἀργότερον θὰ ἐκφρασθῇ εἰς τὴν καθολικὴν ἐκδήλωσιν τῆς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ, ἔνθα θὰ εὗρουν ἐκφρασιν αἱ νέαι τάσεις ἐξατομικεύσεως. Ἐκαστος κρίνεται συμφώνως πρὸς τὰς δικαίας ἢ ἀδίκους πράξεις

73. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἐνώχ, σελ. 49.

74. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἀντόθι, σελ. 59 καὶ παρ' αὐτῷ πρβλ. P. Volz, Die Eschatologie der Jüdischen, σελ. 78.

75. Πρβλ. I Ἐνώχ, 91:12-17· II Βαρούχ, 40:1-2· 70:7 ἐξ· 72:2 ἐξ· 36:11· 59:8· 59:10-11 κ.ά.

76. Πρβλ. D. S. Russell, The Method and the Message, σελ. 383 ἐξ., ὅστις ἐν τοῖς κειμένοις: I Ἐνώχ, II Βαρούχ καὶ II Ἑσδρας διαπιστοῖ τὴν ὑπαρξιν δύο κρίσεων, ὑπὸ τὴν μορφήν ὅτι εἶναι «ἡ μία προπαρασκευαστικὴ τῆς ἄλλης», ὡς συμβαίνει καὶ ἐν δύο ἄλλοις κειμένοις: Ζωὴ τοῦ Ἀδάμ καὶ τῆς Εὕας καὶ Διαθήκη Ἀβραάμ, ἔνθα συναντᾷ τις «περισσότερας τῆς μιᾶς κρίσεις».

77. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἐνώχ, σελ. 51.

αὐτοῦ, βάσει τοῦ κριτηρίου τῶν ἡθικῶν ἀξιῶν⁷⁸. Ἐν τῇ τελικῇ Κρίσει ἐκτὸς τῶν ἐθνῶν καὶ τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν⁷⁹ θὰ λάβουν μέρος ἐπιπροσθέτως ὁ ἀόρατος πνευματικὸς κόσμος τῶν πεπτωκότων ἀγγέλων, τῶν δαιμόνων⁸⁰ καὶ τὸ ὑλικὸν σύμπαν, ἥλιος καὶ σελήνη⁸¹. Ἡ τιμωρία τῶν πονηρῶν δαιμόνων, ἰδιαιτέρως, κατὰ τὴν Κρίσιν, ἔχει βαθυτάτην σπουδαιότητα διὰ τὴν ἀποκαλυπτικὴν διδασκαλίαν, διότι δι' αὐτῆς ἐκφράζεται κατὰ τρόπον ρεαλιστικὸν καὶ ἀντικειμενικὸν ἡ προσδοκία τοῦ Ἰσραὴλ διὰ τὴν καταστροφὴν τῆς πολιτικῆς δυνάμεως τῶν εἰδωλολατρῶν⁸².

Ἡ Κρίσις αὕτη, ὡς διαπιστοῦται, θὰ εἶναι ἀφ' ἐνὸς μία Κρίσις οἰκουμένης, καθ' ὅσον πάντες Ἰουδαῖοι καὶ Ἑθνικοὶ θὰ σταθοῦν πρὸ τοῦ Κριτοῦ καὶ συμφώνως πρὸς τὰς πράξεις αὐτῶν θὰ δικαιωθοῦν ἢ θὰ καταδικασθοῦν, ἀφ' ἑτέρου δὲ θὰ εἶναι καὶ Κρίσις ἀτομική, ἐφ' ὅσον ἕκαστος ἀνθρώπος θὰ κριθῇ⁸³.

Κατὰ τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Μωϋσέως ἡ καταστροφὴ τῶν κακῶν καὶ ἀντιπάλων δυνάμεων θὰ πραγματοποιηθῇ διὰ τῆς κρίσεως τοῦ Θεοῦ τοῦ ἰδίου⁸⁴. Ὁ Θεὸς θὰ εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος θὰ καθίσῃ ἐπὶ θρόνου διὰ νὰ κρίνῃ πάντας⁸⁵. Ἡ ἀντίληψις αὕτη ἔρχεται ὡς συνέχεια τῆς προσδοκίας τῆς Π. Διαθήκης, ἥτις ἐξεφράσθη ὑπὸ τῶν Προφητῶν. Καὶ ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἐνὼχ παρατηρεῖται ἡ ἰδία ἀποψις⁸⁶, μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι μετὰ τὸ πέρας τῆς κρίσεως καὶ καταδίκης τῶν εἰδωλολατρῶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐμφανίζεται πλεονὸς ὁ Μεσσίας καὶ ἀρχίζει ἡ μεσσιανικὴ ἐποχὴ⁸⁷. Ἐξ αὐτῆς τῆς ἀρχικῆς ἀπόψεως ὁδηγούμεθα διὰ τῶν Σιβυλλείων Χρησμῶν, τοῦ Φίλωνος καὶ τῶν Ψαλμῶν Σολομῶντος εἰς τὴν προσδοκίαν τῆς καταστροφῆς τῶν κακῶν ὑπὸ τοῦ Μεσσίου καὶ οὐχὶ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Συμφώνως πρὸς τὴν νέαν ταύτην ἀντίληψιν, ἡ πρώτη πράξις τοῦ Μεσσίου, μετὰ τὴν ἐμφάνισιν αὐτοῦ, θὰ εἶναι ἀκριβῶς αὕτη αὕτη ἡ καταστροφὴ τῶν κακῶν, εἴτε διὰ μόνου τοῦ λόγου αὐτοῦ, εἴτε δι' ἀγώνων καὶ μαχῶν, εἴτε διὰ

78. Π Ἐνὼχ, 65:6· 44:5· Διαθήκη Ἀβραάμ, κεφ. 12 καὶ 13.

79. Ι Ἐνὼχ, 38:1· 62:1 ἐξ· Σιβύλ. Χρησμοὶ ΙΙΙ, 742 κ.ά. (πρβλ. Δαν., 7:9-14· 12:2· Ι Ἐνὼχ, 51:1 ἐξ· 90:20 ἐξ· Διαθήκη Βεν., 10:8· Διαθήκη Ἀβρ., 13· Ἀποκ. Ἀβρ., 24· Σιβύλ. Χρησμοὶ ΙV, 41· ΙΙ Βαρούχ, 36:11· ΙΙ Ἐσδρας, 7:32 ἐξ.).

80. Ι Ἐνὼχ, 10:6· 55:3-56:4· ΙΙ Ἐνὼχ, 7:1-3· 18:7· 10:13 (πρβλ. 91:15· 100:4)· 90:20 ἐξ. (πρβλ. Ἰωβηλ., 5:10).

81. Ι Ἐνὼχ, 18:13 ἐξ· 20:4· 21:6· 23:4· 80:2-8 (D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 382).

82. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἐνὼχ, σελ. 53.

83. Πρβλ. W. O. E. Oesterley, *An Introduction*, σελ. 65· Α. Ι. Φίλιππιδου, Ἱστορία τῆς Ἐποχῆς τῆς Κ. Διαθήκης, σελ. 503.

84. Ἀνάληψις Μωϋσέως, κεφ. 10.

85. Δανιήλ, 7:9-14.

86. Ι Ἐνὼχ, 90:18-19.

87. Αὐτόθι, 90:37.

καθαρῶν δικαστικῶν σχημάτων. Οὕτω καὶ αὐτὴ ἡ τελευταία ἐπίθεσις τῶν κακῶν δυνάμεων, ἣτις θὰ γίνη ἐναντίον τοῦ Μεσσίου⁸⁸ καὶ τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ⁸⁹, κατὰ τὴν ἐμφάνισιν Αὐτοῦ, θὰ καταλήξῃ εἰς τὴν καταστροφὴν αὐτῶν καὶ εἰς τὴν ἐδραίωσιν τῆς μεσσιανικῆς βασιλείας ἐν τῇ ἀγίᾳ Γῇ⁹⁰ καὶ ἐν τῇ Ἱερουσαλὴμ⁹¹.

Ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ παρατηρεῖται μία ὁλόκληρος πορεία διὰ νὰ φθάσωμεν εἰς τὰς ἀντιλήψεις τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς Κρίσεως. Παλαιότερον ἦτο δεκτὴ ἡ Κρίσις μόνον διὰ τὸν Ἰσραηλιτικὸν λαὸν καὶ οὐχὶ διὰ πάντας τοὺς ἀνθρώπους⁹². Διὰ τοῦ ὁράματος τῆς Κρίσεως τοῦ Δανιήλ καὶ τοῦ Βαροῦχ διευρύνεται πρὸς ὁλόκληρον τὸ ἀνθρώπινον γένος⁹³ καὶ διὰ τῆς συμμετοχῆς τῶν Ἀγγέλων παρὰ τῷ Ἐνῶχ ὁλοκληροῦται ἡ εἰκὼν τῆς Κρίσεως. Καὶ ἡ εἰκὼν ὅμως αὕτη τῆς περὶ Κρίσεως διδασκαλίας τῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας στερεῖται, ὡς φαίνεται, τῆς καταφανοῦς ὑπεροχῆς οὐσιωδῶν τινῶν ἀπόψεων «τῆς ἀντιστοίχου διδασκαλίας παρὰ τισὶ ἐκ τῶν Προφητῶν καὶ τῶν Ψαλμῶν»⁹⁴.

3. Ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἀποκαλυπτικῇ γραμματείᾳ.

Ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἤδη ἐσημειώσαμεν τὴν καθ' ὁλοκληρίαν ἑλλειψιν τῆς ἐκφράσεως «βασιλεία τοῦ Θεοῦ» ἢ «βασιλεία τῶν οὐρανῶν»⁹⁵ ἐν τῇ ἀποκαλυπτικῇ γραμματείᾳ. Τὸ γεγονός ὅμως τοῦτο τῆς φραστικῆς ἐλλείψεως δὲν σημαίνει οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον ἀπουσίαν τῆς διδασκαλίας περὶ βασιλείας⁹⁶. Ἀντιθέτως εἶναι ἐντόνως αἰσθητὴ ἡ ἰδέα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ Ἀποκαλυπτικῇ. Τὸ αὐτὸ ἐξ ἄλλου συμβαίνει, ὡς γνωστόν, καὶ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, ἔνθα οὐδαμοῦ ἀπαντᾶται ὁ ὅρος οὗτος, ὅστις εἶναι ἀποκλειστικῶς καινοδιαθηκικὸς ὅρος⁹⁷. Εἶναι πάντως βέβαιον, ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς Καινῆς Διαθήκης περὶ βα-

88. Δανιήλ, κεφ. 11· IV Ἑσδρας, 13:33.

89. I Ἐνῶχ, 90:16.

90. IV Ἑσδρας, 9:9.

91. Ἀποκάλυψις Βαροῦχ (ἢ II Βαροῦχ), 4:2-6· IV Ἑσδρας, 10:44-59· I Ἐνῶχ, 53:6.

92. Πρβλ. R. H. Charles, A Critical History, σελ. 159.

93. II Βαροῦχ, 51:4-5.

94. Σ. X. Ἀγουρίδου, Ἐνῶχ, σελ. 61.

95. Βλ. ἀνωτέρω, κεφ. Β', Περὶ ἀπκ. γραμ., § γ'.

96. Πρβλ. R. H. Charles, The Religious Development, σελ. 48· A. L. Moore, The Parousia, σελ. 19.

97. Πρβλ. B. X. Ἰωαννίδου, Ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Καινῆς Διαθήκης, Ἀνάτυπον, Ἀθῆναι 1955, σελ. 7· D. S. Russell, The Method and Message, σελ. 285. Παρὰ τὸ γεγονός φραστικῆς ἐλλείψεως ἐν τοῖς ἱεροῖς κειμένοις τῆς Π. Διαθήκης καὶ τῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας «ἡ ἰδέα περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τὴν ἑνωίαν τῆς κυριαρχίας ἦτο παλαιστάτη παρ' Ἑβραίοις, ἀναγομένη μέχρι τῶν

σιλείας τοῦ Θεοῦ ἔχει τὰς ρίζας τῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ καὶ ἐν τοῖς ἱεροῖς αὐτοῦ κειμένους⁹⁸.

Ἡ ἔρευνα ἐκ μέρους δοκίμων ἐρευνητῶν, ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἐσχατολογίας, ἔχει προσπαθήσει ν' ἀποδείξῃ τὴν ὑπαρξίν οὐσιωδῶν διαφορῶν μεταξὺ τῆς προφητικῆς καὶ τῆς ἀποκαλυπτικῆς προσδοκίας. Ἡ περίοδος, τὴν ὁποίαν ἐνταῦθα ἐξετάζομεν, κυρίως κατέχεται ἀπὸ τὰς διδασκαλίας καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἀποκαλυπτικῆς φιλολογίας τὸ ὁποῖον ἦτο τόσον διάχυτον ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Παλαιστίνης.

Ἡ ἐσχατολογία τῶν προφητῶν τῆς Π. Διαθήκης εἶχεν ὡς κέντρον καὶ σκοπὸν νὰ ἐρευνήσῃ καὶ νὰ ἱδῇ αὐτὴν ταύτην τὴν πορείαν καὶ τὸν προορισμὸν τοῦ Ἰσραὴλ ὡς ἔθνους μόνον, καθὼς καὶ τῶν λοιπῶν εἰδωλολατρικῶν ἐθνῶν ἐν σχέσει πρὸς αὐτό. «Ἡ κοσμικὴ καὶ ἐθνικοπολιτικὴ ἐκδοχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ὡς προσδοκωμένης ἀπελευθερώσεως τοῦ Ἰσραὴλ ἐκ τῶν παρόντων δεινῶν καὶ ἀποκαταστάσεώς του ὑπὸ τοῦ Μεσσίας ἐν τῇ προσηκούσῃ τῷ περιουσίᾳ λαῷ δόξῃ καὶ εὐημερίᾳ»⁹⁹, ἦτο ἀναμφισβητήτως τὸ κεντρικώτερον στοιχεῖον τῆς προφητικῆς ἐλπίδος. Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἐσχατολογικῆς προφητικῆς προσδοκίας, ὡς ἐκ τῶν κειμένων συμπεραίνεται, εἶναι βασικῶς ξένον, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πεπρωμένον τοῦ ἀτόμου¹⁰⁰, πέραν αὐτῆς τῆς γῆϊνης πραγματικότητος. Διὰ πάντας τοὺς ἀνθρώπους τελικῶς, εἴτε οὗτοι εἶναι Ἰσραηλῖται, εἴτε Ἑθνικοί, τὸ Σέόλ, ὁ καταγραμμένος οὗτος τόπος τοῦ σκότους, θὰ ἦτο ἡ τελικὴ καὶ αἰωνία κατοικία¹⁰¹. Ὅταν ἡ Παλαιοδιαθηκικὴ προφητεία

ἀρχῶν τῆς τοῦ Ἑθνους ἱστορικῆς υπάρξεως. Ἀλλὰ μάλιστα ἀπὸ τῆς ἐπὶ τοῦ ὅρους Σινᾶ νομοθεσίας ἀναδεικνύεται ἡ ἰδέα αὐτῇ» (Π. Ι. Μ π ρ α τ σ ι ὡ τ ο υ, Ἰωάννης ὁ Βαπτιστὴς ὡς Προφῆτης, Ἐν Ἀθήναις 1921, σελ. 41). Σχετικὴν συζήτησιν ἐπὶ τῆς ἐκφράσεως «βασιλεία τοῦ Θεοῦ» ἢ «τῶν οὐρανῶν» βλ. αὐτόθι σελ. 49-54.

98. Βλ. Β. Χ. Ἰ ω α ν ν ῖ δ ο υ, Ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, σελ. 7 καὶ σημ. 1, ὅστις θεωρεῖ αὐτονόητον τὴν περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ διδασκαλίαν καὶ τῆς κυριαρχικότητος τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ πρωτίστως καὶ κατ' ἐπέκτασιν ἐπὶ ὅλων τῶν λαῶν τῆς γῆς, ἐν τισι τῶν Ψαλμῶν, ἐν τοῖς Προφήταις, ἐν Δανιὴλ καὶ ἐν τῇ Σοφίᾳ Σολομῶντος (πρβλ. Ψαλμ., 102:17: «Κύριος ἐν τῷ οὐρανῷ ἠτοίμασε τὸν θρόνον αὐτοῦ καὶ ἡ βασιλεία αὐτοῦ πάντων δεσπόζει». Ψαλμ., 4:6: «ὁ θρόνος σου ὁ Θεὸς εἰς αἰῶνα αἰῶνος, ράβδος εὐθύτητος ἡ ράβδος τῆς βασιλείας σου». Δαν., 3,44: «ἀναστήσει ὁ Θεὸς τοῦ οὐρανοῦ βασιλείαν, ἥτις εἰς τοὺς αἰῶνας οὐ διαφθαρήσεται καὶ ἡ βασιλεία αὐτοῦ λαῷ ἐτέρῳ οὐχ ὑπολειφθήσεται, λεπτυνεῖ καὶ λικμήσει πάσας τὰς βασιλείας, καὶ αὕτη ἀναστήσεται εἰς τοὺς αἰῶνας». Σοφ. Σολομ., 6:5: «ὑπὴρέται ὄντες τῆς αὐτοῦ βασιλείας, οὐκ ἐκρίνατε ὁρθῶς»).

99. Β. Χ. Ἰ ω α ν ν ῖ δ ο υ, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 16.

100. Μὲ τὴν μοναδικὴν ἐξαιρέσιν τῶν δύο μεγάλων προφητῶν τῆς ἐξόδου τὸν Ἱερემίαν καὶ τὸν Ἰεζεκιήλ, οἵτινες καὶ θεωροῦνται ἐκ τινων ἐρευνητῶν ὡς αἱ πνευματικοὶ θεμελιωταὶ τῆς ἀποκαλυπτικῆς. Ὁ Β. Β έ λ α ς, Ὁρησκευτικαὶ Προσωπικότητες, τόμ. II, σελ. 153 καὶ 200, θεωρεῖ ὡς πατέρα τῆς ἀποκαλυπτικῆς φιλολογίας τὸν Δανιήλ.

101. Πρβλ. R. H. Charles, A Critical History, κεφ. V, σελ. 167-206, ἐνθα γίνεται εὐρυτάτη ἀνάλυσις τῶν διαφορῶν μεταξὺ τῆς προφητικῆς καὶ ἀποκαλυπτικῆς ἐσχατολογίας.

ἀναφέρεται εἰς μίαν αἰωνίαν μεσσιανικὴν βασιλείαν, πάντοτε βλέπει αὐτὴν πραγματοποιουμένην ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης. Ἡ μεταγενεστέρα Καινοδιαθηκική, κατὰ τὸ πλεῖστον, προσδοκία ἐνὸς καινοῦ οὐρανοῦ καὶ μιᾶς καινῆς γῆς διὰ τοὺς ἀνθρώπους, οὐχὶ πλέον ὡς ἔθνους ἀλλ' ὡς ἀτόμων, εἶναι πλησιεστέρα πρὸς τὴν ἀποκαλυπτικὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἢ πρὸς τὴν προφητικὴν τοιαύτην¹⁰². Ὁ R. H. Charles τονίζει ἰδιαιτέρως τὸ σημεῖον τοῦτο, δεχόμενος ὅτι ἡ πίστις εἰς μίαν εὐλογημένην μελλοντικὴν ζωὴν ἀναπηδᾷ οὐχὶ ἐκ τῆς προφητείας, ἀλλὰ ἐκ τῆς Ἀποκαλυπτικῆς¹⁰³. Πράγματι ἡ γῆ, κατὰ τὴν ἀποκαλυπτικὴν θεολογίαν, θεωρεῖται ἀκατάλληλος ὑπὸ τὴν παρούσαν μορφήν διὰ μίαν αἰωνίαν καὶ ἀτελεύτητον μελλοντικὴν κυριαρχίαν τοῦ Θεοῦ¹⁰⁴. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ θὰ ἔλθῃ μόνον μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ παρόντος σχήματος τοῦ κόσμου διὰ μακρᾶς ἱστορικῆς ἐξελίξεως¹⁰⁵. Ἡ πραγματοποίησις αὐτῆς, ἐπομένως, θὰ λάβῃ χώραν εἰς ἀπωτέρους καιροὺς τοῦ μέλλοντος.

Ἐκ τῶν ἀντιλήψεων τούτων τῶν ἀποκαλυπτικῶν κειμένων προέκυψεν ἡ ἐντύπωσις πολλῶν ἐρευνητῶν ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ μιᾶς ριζικῶς μεταμορφωμένης γῆς¹⁰⁶, ἢ περὶ ὑπερβατικῶ καὶ οὐρανόιου χαρακτῆρος βασιλείας¹⁰⁷, ἢ ἔτι περισσότερον περὶ ὑπερφυσικῆς βασιλείας¹⁰⁸. Ἐπικρατεῖ δηλ. ἡ γενικὴ ἐντύπωσις, ὅτι ἐντὸς τῶν ἀποκαλυπτικῶν ἀπόψεων γεννᾶται ἡ συνείδησις μιᾶς ὑπερβατικῆς καὶ οὐρανόιου βασιλείας ἀντιθέτου ἐκείνης τῆς ὕλικῆς καὶ γηίνου, ὡς συναντᾶται εἰς τὸν πέριξ τῆς Παλαιστίνης ἐλληνιστικὸν κόσμον¹⁰⁹. Ἰδιαιτέρως ἐν τῇ ἀποκαλυπτικῇ γραμματείᾳ

102. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἱστορία τῶν Χρόνων τῆς Κ. Διαθήκης, σελ. 133.

103. Πρβλ. R. H. Charles, A Critical History, σελ. 167 ἐξ.

104. Πρβλ. W. O. E. Oesterley, The Books of Apocrypha, σελ. 97· C. R. North, Interpretation, σελ. 136· A. L. Moore, The Parousia, σελ. 19.

105. Π Βαρούχ, 40:3· Ἰ Ἐνώχ, 90:33,38 (Πρβλ. Ἰ Ἐνώχ, 91:12· Ἀνάληψις Μωυσέως, 10:7-10, κ.ά.) παρὰ A. L. Moore, The Parousia, σελ. 19, σημ. 7 (πρβλ. S. B. Frost, Old Testament Apocalyptic, σελ. 22· T. Walker, Hebrew Religion between the Testaments, σελ. 47 ἐξ· J. Klausner, The Messianic Idea in Israel from its beginning to the Completion of the Mishnah, London 1956, σελ. 222 ἐξ· W. Bousset, Die Religion des Judentums, σελ. 286-89· Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἱστορία τῶν Χρόνων τῆς Κ. Διαθήκης, σελ. 133.

106. Πρβλ. A. L. Moore, The Parousia, σελ. 19 καὶ σημ. 5, ἐνθα παραθέτει ἐπ' αὐτοῦ τὰς γνώμας: W. O. E. Oesterley, H. H. Rowley, N. Messel καὶ S. B. Frost.

107. Πρβλ. R. H. Charles, A Critical History, σελ. 167 ἐξ.

108. Πρβλ. A. L. Moore, The Parousia, σελ. 19 καὶ παρ' αὐτῷ τοῖς: R. Otto, The kingdom of God, σελ. 40· W. O. E. Oesterley, The Books of Apocrypha, σελ. 97· W. Bousset, Die Religion des Judentums, σελ. 242.

109. Ὁ καθηγητὴς κ. Ἀγουρίδης (Ἰ Ἐνώχ, σελ. 104) παραθέτει τοὺς κάτωθι τρεῖς λόγους τῶν ὑποστηρικτῶν τῶν ἀπόψεων τούτων: α) ἡ ἀπαισιόδοξος καὶ διαρκὴς διάθεσις, ἐκδηλουμένη εἰς τὴν ὑποτίμησιν καὶ περιφρόνησιν τῶν γηίνων, β) ἡ ἀντίληψις παντὸς ὁρα-

του α' π.Χ. αἰῶνος¹¹⁰ οἱ αὐτοὶ ἐρευνῶνται διαπιστώνουν τὸν διαχωρισμὸν τοῦτον τῆς ἐθνικῆς γῆνης ἐσχατολογίας ἀπὸ τῆς ἀτομικῆς ὑπερβατικῆς τοιαύτης. Τὸ συμπέρασμα ὅμως τοῦτο εἶναι αὐθαίρετον, διότι παρὰ τὰς παρατηρουμένας τάσεις ἐξατομικεύσεως οὐδέποτε τὸ ἀτομικὸν στοιχεῖον ἐν ταῖς μεσσιανικαῖς καὶ ἐσχατολογικαῖς ἀντιλήψεσιν ἀπέριψε τὸ ἐθνικὸν καὶ συλλογικὸν ἐνδιαφέρον αὐτοῦ. Τοῦτο σαφῶς κατεδείχθη καὶ ἐκ τοῖς κειμένοις τοῦ Qumran τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης, ἐν οἷς ἡ ἐξατομικευμένη ἐσχατολογία συνδέεται κλασσικῶς μετὰ τῆς συλλογικῆς ἐσχατολογίας, ἐν τῇ πραγματικότητι τῆς ἱερᾶς κοινότητος¹¹¹. Καταφανῶς δὲ ἐν τοῖς κειμένοις τοῦ Qumran ἡ «κοινότης» εἶναι τὸ στοιχεῖον ἐκεῖνον τὸ ὁποῖον ἰδιαίτερος τονίζεται ὑπὲρ πᾶν ἄλλο.

Ἡ τάσις αὕτη διαχωρισμοῦ τῆς παλαιᾶς «γῆνης» ἐσχατολογίας καὶ τῆς νέας «ὑπερβατικῆς» τοιαύτης ἐδημιούργησε τὴν αἴσθησιν ἐνὸς χάσματος. Διὰ τὴν κάλυψιν καὶ γεφύρωσιν αὐτοῦ τοῦ χάσματος καὶ διὰ τὴν ὁμαλὴν μετάβασιν ἐκ τῆς πρώτης ἀντιλήψεως εἰς τὴν δευτέραν, προσφεύγουν οἱ μελετηταὶ τῶν τάσεων αὐτῶν, διὰ τῆς χρήσεως ἀναφορᾶς τινῶν τῶν ἀποκαλυπτικῶν κειμένων, εἰς τὸν τονισμὸν περὶ ἐμφανίσεως τῆς μεσσιανικῆς βασιλείας ἐντὸς περιωρισμένης χρονικῆς διαρκείας¹¹², ἥτοι περὶ προσδοκίας μεσοβασιλείας τινός. Διότι ἡ διδασκαλία αὕτη μιᾶς μεσοβασιλείας, ἐθεωρήθη ὅτι ὁδηγεῖ περισσότερον ὁμαλῶς καὶ φυσικῶς εἰς τὴν δευτέραν κατάστασιν τῆς πνευματικῆς ἢ ὑπερβατικῆς βασιλείας. Δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ δεχθῶμεν τὴν διὰ διαρχικῶν ἀντιλήψεων ἐρμηνείαν ταύτην, διότι βαθυτέρα ἐξέτασις τῶν κειμένων μᾶς βεβαιοῖ περὶ τῆς μὴ ὑπάρξεως ποιητικῆς διαφορᾶς μεταξὺ ἐνδιαμέσου καὶ τελικῆς περιόδου¹¹³. Εἶναι πάντως ἀληθές, ὅτι δίδουν ἀφορμὰς τὰ ἴδια τὰ ἀποκαλυπτικά κείμενα νὰ ὁδηγηθῇ τις εἰς συμπεράσματα μιᾶς ἐξελίξεως ἐκ τῆς γῆνης

τοῦ ὡς προσωρινοῦ καὶ ἐλλιποῦς, καὶ γ) ἡ ἐξατομικεύσις τῆς ἐσχατολογικῆς ἐλπίδος, ἥτοι ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἀπόψεως ὅτι, ἐνῶ τὸ ἔθνος ἐλπίζει νὰ ζῇσῃ τὰς καλὰς ἡμέρας τοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, τὸ ἄτομον ἐλπίζει νὰ εὐτυχῇσῃ μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐν οὐρανοῖς (πρβλ. P. Volz, Die Eschatologie der Jüdischen Gemeinde, σελ. 119-120).

110. Ἰ' Ἐνῶχ, κεφ. 37-71 καὶ 91-104, Ἰ Μακκαβαίων, Ψαλμοὶ Σολομώντος καὶ Σοφία Σολομώντος.

111. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγορίδου, Ἱστορία τῶν χρόνων τῆς Κ. Διαθήκης, σελ. 134, ὅστις δέχεται διαχωρισμὸν τινὰ τῶν δύο ἐσχατολογιῶν ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ ἐλληνιστικοῦ Ιουδαϊσμοῦ, ἔθθα τὸ ἐθνικὸν ἢ συλλογικὸν στοιχεῖον ὑποχωρεῖ αἰσθητῶς. Τὸ γεγονὸς ὅμως τῆς συμμετοχῆς «τῶν Ἰουδαίων τῆς διασπορᾶς εἰς τὰς ἐπαναστάσεις τοῦ 70, τοῦ 117 καὶ 132 μ.Χ., δηλοῖ ὅτι ἡ ἐλπίς τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ἔθνους ἦτο ἐκτὸς τῆς Παλαιστίνης ἀρκετὰ ἰσχυρὰ» (Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 135).

112. Πρβλ. τὸ βιβλίον IV Ἑσδρας, ἔθθα ἡ μεσοβασιλεία εἶναι 400 ἐτῶν (βλ. «Θεολογία», τ. 42(1972), σελ. 396, συζήτησιν τοῦ θέματος). Πρβλ. G. H. Box, The Ezra Apocalypse, σελ. 35 ἐξ., ὅστις ὑπερτονίζει τοὺς περὶ τῆς βασιλείας χρονικοὺς αὐτοὺς ὑπολογισμούς, ἐνῶ ὁ R. H. Charles παραλείπει ἐντελῶς τοῦτο τὸ στοιχεῖον (A. L. Moore, The Parousia, σελ. 21 σημ. 3).

113. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγορίδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 136.

βασιλείας εἰς τὴν μεσοβασιλείαν καὶ ἐξ αὐτῆς εἰς τὴν οὐρανίαν ὑπερβατικὴν βασιλείαν. Ἐν ταῖς ἀποκαλύψεσι τοῦ Βαρούχ π.χ. καὶ ἐν τῷ IV Ἑσδρά εἶναι εὐκόλον νὰ συναντήσῃ τις θέσεις μεσοβασιλείας τινός. Πιθανῶς καὶ ἐν τῷ βιβλίῳ Ἐνώχ νὰ ὑπάρχουν ἐνδείξεις ἐννοίας τοιαύτης μεσοβασιλείας¹¹⁴. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη δεχθῶμεν τὴν ὑπαρξίν ἐνδιαμέσου τινός καταστάσεως ἐν τῇ ἀποκαλυπτικῇ πίστει, τοῦτο δὲν εἶναι ἱκανὸν στοιχεῖον νὰ μᾶς πείσῃ διὰ τὴν ἀποδοχὴν τῶν θεωριῶν τῆς ἐξελικτικῆς ἐσχατολογίας. Διότι εἶναι ἐντόνως φανερόν ὅτι μεταξὺ ἐνδιαμέσου καὶ τελικῆς περιόδου, ὡς ἐτονίσθη ἀνωτέρω, δὲν ὑφίσταται ποιοτικὴ διαφορά, ὑφίσταται μόνον ἐκφραστικὴ τοιαύτη¹¹⁵. Ἐὰν δὲ δεχθῶμεν καὶ τὴν διατυπωθεῖσαν ἁποψίν, ὅτι τὸ κείμενον τοῦ Ἐνώχ ἔχει ὑποστῇ ἐπεξεργασίαν ὑπὸ χριστιανικῶν χειρῶν καὶ ὅτι ἅπανσαι αἱ ἐκφράσεις αἱ σχετικαὶ πρὸς τὰς πνευματικὰς ἀντιλήψεις περὶ βασιλείας εἶναι μεταγενέστεραι χριστιανικαὶ προσθήκαι, τότε καὶ τὸ δεύτερον σκέλος τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας δὲν εὐσταθεῖ¹¹⁶.

Συμπερασματικῶς δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν ἐπὶ τῆς διδασκαλίας περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ὅτι πάντες οἱ ἀποκαλυπτικοὶ συγγραφεῖς, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐξαιρέσεως, εἶχον ἐστραμμένα τὰ βλέμματα αὐτῶν εἰς μίαν μελλοντικὴν βασιλείαν. Καὶ σχεδὸν οἱ περισσότεροι ἐξ αὐτῶν ἐπίστευον, ὅτι ἡ ἀρχὴ αὐτῆς τῆς βασιλείας εἶναι πολὺ πλησίον¹¹⁷ καὶ ὅτι θὰ ἐγκαινισθῇ διὰ βιαίων καὶ θαυμαστῶν γεγονότων. Ἡ ἔλευσις δὲ τῆς βασιλείας ταύτης θὰ συντροφευθῇ ὑπὸ τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν καὶ τῆς τελικῆς Κρίσεως¹¹⁸.

4. Ἡ περὶ Μεσσίου διδασκαλία.

Ὁ ὅρος «Μεσσίας», ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας, ἔχει ἀπορῇ λίαν προβληματικὸς, ἔνεκα τῶν ποικίλων ἐρμηνειῶν τὰς ὁποίας δύναται ἕκαστος μελετητῆς ν' ἀποδώσῃ εἰς τὸν μεσσιανικὸν τοῦτον ὅρον, ἐν τῇ

114. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ί δ ο υ, Ἑνθ' ἀνωτ., σελ. 111, ὅστις ἀπορρίπτει ὑπαρξίν στοιχείων μεσοβασιλείας ἐν τῷ Ἐνώχ.

115. Πρβλ. I Ἐνώχ, 94:9· 98:10· 103:10· 104:5 κ.ά.

116. Βλ. Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ί δ ο υ, Ἐνώχ, σελ. 114: «Δὲν διαφαίνεται ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἐνώχ — ἄνευ τῶν μεταγενεστέρων χριστιανικῶν προσθηκῶν — τάς τις ἐκ τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ πρὸς τὸ ὑπερκόσμιον, ἐκ τοῦ ἐν χρόνῳ εἰς τὸ αἰώνιον, ἐκ τοῦ γηίνου πρὸς τὸ ὑπερβατικὸν καὶ πνευματικόν, ἐκ τοῦ στενωδῶς ἐθνικοῦ εἰς τὸ πανανθρώπινον καὶ καθολικόν».

117. Ἡ ἔννοια τῆς ἐγγύτητος τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐθεωρήθη ὑπὸ τινων ὡς ἰδιαιτέρον χαρακτηριστικὸν τῆς ἀποκαλυπτικῆς ἐσχατολογίας (Πρβλ. A. L. Moore, The Parousia, σελ. 20 καὶ παρ' αὐτῷ, H. H. Rowley, The Relevance, σελ. 25· A. C. Welch, Visions of the End, σελ. 36· S. B. Forst, Old Testament Apocalyptic, σελ. 20-23· W. O. E. Oesterley, The Books of Apocrypha, σελ. 97, 99· W. Bousset, Die Religion des Judentums, σελ. 249.

118. Πρβλ. E. C. Dewick, Primitive Christian Eschatology, σελ. 108.

προσπαθεία κατανόησης τῆς μακρᾶς ἱστορίας τῶν ἰουδαϊκῶν ἐσχατολογικῶν ἐλπίδων καὶ μεσσιανικῶν προσδοκιῶν. Ἡ μεσσιανικὴ ἐλπίς, ἥτις ἐκαλλιεργήθη τόσον ἐντόνως ἐν τῷ μεταγενεστέρῳ Ἰουδαϊσμῷ καὶ ἀπέβη ἴδιον χαρακτηριστικὸν τῆς Ἀποκαλυπτικῆς, προέρχεται ἀσφαλῶς ἐκ τῆς Π. Διαθήκης¹¹⁹. Αὕτη ἐξεφράσθη ὡς πίστις καὶ ἐλπίς εἰς τὴν ἔλευσιν ἰδεώδους βασιλείας, ἱκανοῦ διὰ τὴν χειραγωγίαν τοῦ Ἰσραὴλ ἐν τῇ πολυκυμάντῳ ἱστορικῇ αὐτοῦ πορείᾳ, διὰ τὴν πραγμάτωσιν τῶν πεπωμένων αὐτοῦ καὶ διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς συμφωνίας Ἰαχβὲ καὶ Ἰσραήλ. Ὡς ἐκ τούτου, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι καὶ ἡ περὶ Μεσσίου ἔννοια, ὡς ἐκφράζουσα τὸ ἱστορικῶς ἀναγκαῖον, οὐδεμίαν κατ' ἀρχὰς σχέσιν εἶχε μὲ τὴν ἐσχατολογίαν¹²⁰. Διὰ ταῦτα ἀπαιτεῖται μεγίστη προσοχὴ ἐν τῇ ἐρευνῇ τῆς περὶ Μεσσίου διδασκαλίας, ἰδιαίτερος ὡς αὕτη ἐκτίθεται ἐν τοῖς κειμένοις τῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας, διότι ὑπολανθάνει ὁ κίνδυνος οὐχὶ ἀπλῶς παρερμηνεῖν, ἀλλὰ παρουσιάσεως ἀπόψεων, αἵτινες τελικῶς οὐδεμίαν νὰ ἔχουν σχέσιν πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τὴν πίστιν τοῦ μεταγενεστέρου Ἰουδαϊσμοῦ. Ἀληθὲς πάντως εἶναι, ὅτι ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ δὲν δυνάμεθα νὰ ὁμιλῶμεν περὶ μεσσιανικοῦ δόγματος αὐστηρῶς καθωρισμένου¹²¹. Ὡς ἀκριβῶς συνέβη εἰς τὴν περὶ τῶν ἐσχάτων γενικῶς διδασκαλίαν, οὕτω καὶ διὰ τὴν μεσσιανικὴν ἐλπίδα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εὗρωμεν ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ συγκεκριμένην διδασκαλίαν, πολὺ δὲ περισσώτερον δὲν δυνάμεθα νὰ ἀπαιτήσωμεν μίαν σαφῆ συστηματικὴν θεολογίαν ἐπὶ τοῦ θέματος. Τὰ πάντα εὐρίσκονται καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην «εἰς τὸ στάδιον τῆς ροῆς καὶ τῆς διαμορφώσεως»¹²².

Ἡ περὶ Μεσσίου ἰδέα εἶναι ἀρχαιοτάτη καὶ πιθανῶς νὰ προϋπῆρχε καὶ αὐτῆς τῆς Μεσσιανικῆς πίστεως¹²³. Οὐσιαστικῶς ἐκκινεῖ ἐκ τῆς Πεντατεύχου¹²⁴ καὶ διὰ τοῦ Δανιήλ¹²⁵ κορυφοῦται ἐν τῇ ἀποκαλυπτικῇ γραμματείᾳ τῶν περὶ τὴν Κ. Διαθήκην χρόνων. Ἡ ἐβραϊκὴ λέξις *Mashiach* ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ καὶ τῷ Ἰουδαϊσμῷ ἐπέχει ἔννοιαν ἐπιθέτου καὶ διὰ τοῦ ὀριστικοῦ ἄρθρου σημαίνει τὸν «Χριστὸν» Κυρίου¹²⁶. Χρησιμοποιεῖται δὲ εἴτε διὰ νὰ καταδείξῃ τὸν κατέχοντα τὸν θρόνον εἴτε διὰ νὰ ὑποδείξῃ τὸν μέλλοντα βασι-

119. Πρβλ. Α. Ρ. H a s t o u p i s, *The Conception of the Messiah*, σελ. 5.

120. Πρβλ. Γ. Χ. Ρ η γ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἡ περὶ Μεσσίου πίστις, σελ. 15.

121. Πρβλ. Ε. Γ. D e w i c k, *Primitive Christian Eschatology*, σελ. 85 ἐξ.

122. Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, Ἐνώχ, σελ. 79.

123. Πρβλ. Γ. Χ. Ρ η γ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 16, σημ. 1, ἐνθα ἡ μὲν περὶ Μεσσίου ἰδέα ἀνάγεται εἰς τοὺς προμωσαϊκούς, ἡ δὲ Μεσσιανικὴ πίστις εἰς τοὺς μεταδαυϊδικούς χρόνους ὑπὸ τοῦ Η. G r e s s m a n n (*Der Messias*, Goettingue 1929, σελ. 277).

124. Πρβλ. Γεν., 3:15.

125. Πρβλ. Δαν., 7:13.

126. Πρβλ. D. S. R u s s e l l, *The Method and the Message*, σελ. 304. Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, Χριστός, Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Θ.Η.Ε., Ἀθῆναι 1967, σελ. 5.

λέα τοῦ Ἰσραήλ¹²⁷, ὅστις θὰ σταλῇ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν ἐνὸς εἰδικοῦ προδιαγεγραμμένου σκοποῦ. Διὰ τοῦτο ἡ ἔκφρασις αὕτη συναντᾶται ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐν σχέσει πρὸς τοὺς βασιλεῖς τοῦ Ἰσραήλ, οἱ ὅποιοι καὶ ἐχρίοντο κατὰ συνέπειαν δι' ἐλαίου κατὰ τὴν διαδοχὴν τοῦ θρόνου¹²⁸. Ὁ βασιλεὺς ὡς «Χριστὸς Κυρίου» καὶ ὡς ἐντολοδόχος τοῦ Θεοῦ εἶναι ἱερὸν πρόσωπον¹²⁹, ἐκπροσωπῶν κατ' οὐσίαν τὸν Θεὸν-Βασιλέα ἐπὶ τῆς γῆς. Ἀργότερον ὅμως ὁ κατ' ἐξοχὴν «Χριστὸς Κυρίου» θεωρεῖται ὁ ἐν τῷ μέλλοντι ἀναμενόμενος Μεσσίας, ἵνα κυρίως σώσῃ τὸν Ἰσραὴλ καὶ ἀνυψώσῃ τὸν λαὸν μεταξὺ τῶν ἐθνῶν, ὥστε νὰ καταστῇ ἡ Ἱερουσαλὴμ ἱερὰ πόλις καὶ ἔδρα τοῦ αἰωνίου βασιλείου αὐτοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐλπίς αὕτη τοῦ ἀναμενομένου «Χριστοῦ Κυρίου» ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις «συναντᾶται μὲ τὴν ἐσχατολογίαν, ὁ μέλλων ἰδανικὸς βασιλεὺς καθίσταται καὶ ἐσχατολογικὸς βασιλεὺς»¹³⁰.

Διὰ τῆς καταργήσεως ὅμως τῆς μοναρχίας, μετὰ τοὺς μεταίχμαλωση-κοὺς χρόνους, παρατηροῦμεν εἰς τινα κείμενα ἀντὶ τοῦ μὴ ὑπάρχοντος πλέον βασιλέως νὰ χρίεται δι' ἐλαίου ὁ Ἀρχιερεὺς¹³¹ καὶ ἀργότερον ὁ Προφῆτης¹³². Ἐπομένως, ὁ ὅρος «Χριστὸς Κυρίου» (Μεσσίας) ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ ἀποδίδεται πάντα εἰς ἐν ἱστορικὸν πρόσωπον¹³³. Καὶ ὅταν ἀκόμη ὁ Μεσσίας οὗτος (ὁ βασιλεὺς τῶν προαίχμαλωσητικῶν χρόνων) ἔχει θεῖα χαρίσματα¹³⁴ καὶ πάλιν εἶναι ἕν γένιον, ἱστορικὸν πρόσωπον, ἥτοι εἰς ἐκ τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραήλ, κατὰ τὴν λαϊκὴν καλουμένην ταύτην μεσσιανικὴν ἄποψιν¹³⁵.

127. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἱστορία τῶν χρόνων τῆς Κ. Διαθήκης, σελ. 136.

128. «Χριστὸς Κυρίου» θεωρεῖται π.χ. ὁ Σαουλ (Α' Βασ., 12:3, 5· 24:7, 11· 26:9, 11, 16, 23· Β' Βασ., 1:14, 16· 2:5· Σοφ. Σειρ., 46:19), ὁ Δαυὶδ (Β' Βασ., 19:21· 23:1. Πρβλ. Α' Βασ., 16:6), ὁ Σολομών (Β' Παρ., 6:42), ὁ Ἰοὺ (Β' Παρ. 22:7), ὁ Σεδεκίας (Θρῆν., 4:20), οἱ βασιλεῖς γενικῶς (Α' Παρ., 16:22· Ψαλμ., 19:7· 83:10· 104:15. Πρβλ. Β. Μ. Βέλλα, Ἐκκλ. ἀναγνώσματα τῆς Π. Διαθήκης, Α' Ἐκλεκτοὶ Ψαλμοί), παρὰ Γ. Α. Γαλιτῆ, Χριστολογία τῶν Λόγων τοῦ Πέτρου ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν Ἀποστόλων, Ἀθῆναι 1963, σελ. 49, 50. Πρβλ. D. S. Russell, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 304.

129. Πρβλ. Α' Βασιλ., 24:6, 10· 26:16· Β' Βασιλ., 1:14, 16· 19:21· 23:1· Δευτερ., 4:10 κ.δ.

130. Γ. Χ. Ρηγούπουλου, Ἡ περὶ Μεσσίου πίστις, σελ. 16.

131. Πρβλ. Ἐξοδ., 29:7· 30:30· Λευϊτ., 8:12, 30· Ψαλμ., 133:2 κ.δ.

132. Πρβλ. Γ' Βασιλ., 19:16· Ἠσαΐας, 61:1· Ψαλμ., 104:15.

133. Πρβλ. D. S. Russell, The Method and the Message, σελ. 305.

134. Ἐν τισι προφητικοῖς κειμένοις συναντῶμεν τὰς «μεσσιανικὰς προφητείας» συμφῶνως πρὸς τὰς ὁποίας ὁ σύγχρονος ἱστορικὸς βασιλεὺς (Ἀγγ., 2:23· Ζαχ., 3:8· 6:12) ἢ ὁ ἰδανικὸς ἐξουσιαστής (Ἠσ., 11:1) θὰ φέρῃ ὑπερφυσικὰς δυνάμεις διὰ τὴν κυριάρχησιν αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ἐχθρῶν (Ἠσ., 9:6 ἑξ.) καὶ διὰ τὴν ἐν εἰρήνῃ (Ἠσ., 9:6· Ζαχ., 9:9) καὶ δικαιοσύνῃ (Ἠσ., 9:7· 11:1 ἑξ. Ἱερ., 23:5) βασιλείαν αὐτοῦ διὰ παντὸς (Β' Βασ., 7:13, 16). Πρβλ. D. S. Russell, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 305-307.

135. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἐνώχ, σελ. 80· Lev Gillet, The Communion in the Messiah, London 1942, σελ. 102, ὅστις συμπεραίνει ὅτι ὁ Μεσσιανισμὸς ἀποδίδεται εἰς ἱστορικὰ πρόσωπα.

Εἰς πάσας τὰς ἀναφερθείσας περιπτώσεις ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου «Μεσσίας», ὡς σαφῶς καταφαίνεται, ἔχει μόνον ἐπιθετικὸν προσδιορισμὸν καὶ δὲν χρησιμοποιεῖται ὡς τίτλος ἢ ὄνομα. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιπτώσει, καθ' ἣν ὁ μεσσιανικὸς οὗτος ὅρος «Μεσσίας» θὰ ὑπεδήλου συγκεκριμένην ἐσχατολογικὴν μορφήν, συσχετιζομένην μὲ τὴν ἔλευσιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐν τοῖς ἐπερχομένοις ἐσχάτοις καιροῖς, θὰ ἀπέβαινεν τεχνικὸς ὅρος, χαρακτηριζόμενος διὰ τοῦ κεφαλαίου «Μ». Ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ ὁμοῦς ἡ λέξις *Mashiach*, κατὰ τὴν γνώμην ἐρευνητῶν τινων, «ποτὲ δὲν ἐχρησιμοποιήθη ὡς τεχνικὸς ὅρος διὰ τὸν «Μεσσίαν», οὐδὲ ἐχρησιμοποιήθη ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τινὰ μελλοντικὸν ἰδεολογικὸν βασιλέα»¹³⁶.

Παραλλήλως ὁμοῦς πρὸς τ' ἀνωτέρω ἔχομεν, ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, τὴν χρῆσιν τοῦ ὅρου «Μεσσίας» — «Χριστὸς» καὶ ὡς ἐσχατολογικὸν τίτλον, σημαίνοντα τὸν βασιλέα τῶν ἐσχάτων χρόνων, τὸν κατ' ἐξοχὴν Χριστὸν—Μεσσίαν¹³⁷. Ἡ μεσσιανικὴ αὕτη ἰδέα, ἥτις ἀσφαλῶς ἐκκινεῖ ἐκ τῆς Π. Διαθήκης¹³⁸ διαμορφοῦται πληρέστερον ἐν τῷ μεταγενεστέρῳ Ἰουδαϊσμῷ¹³⁹ καὶ ἐξελικτικῶς φθάνει μέχρι τῶν χρόνων τῆς Κ. Διαθήκης¹⁴⁰. Ἐν τῇ φυσιολογικῇ καθ' ἡμᾶς ταύτῃ ἐξελλίξει, πολλοὶ ἐκ τῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν, δεχόμενοι ξένας ἐπιδράσεις¹⁴¹, ἀπορρίπτουν τὴν ὀργανικὴν ἐνότητα τῆς βιβλικῆς καὶ ἀποκαλυπτικῆς ἐσχατολογίας¹⁴² καὶ δέχονται τὴν ἀνάπτυξιν ἐν τῷ μεταγενεστέρῳ Ἰου-

136. D. S. Russell, "Ενθ' ἄνωτ., σελ. 307 καὶ 304.

137. Πρβλ. Γ. Α. Γαλίτη, Χριστολογία, σελ. 52 καὶ παρ' αὐτῷ W. Bousset, Die Religion des Judentums, σελ. 227· G. Fohrer, Messiasfrage und Bibelverständniss, Tübingen 1957 καὶ Μ. Α. Σιῶτοῦ, Ἱστορία καὶ Ἀποκάλυψις, σελ. 73.

138. Πρβλ. Α' Βασ., 2:10· Β' Βασ., 22:51=Ψαλμ., 17:51· Ψαλμ. 2:2· 44:8· 88:39, 52· 131:10-11, 17· Ἡσ., 42:1· 61:1· Δαν., 9:24-26 (Γ. Α. Γαλίτη, Χριστολογία, σελ. 52).

139. Πρβλ. Α. Ρ. Hastoupis, The Conception of the Messiah, σελ. 9 ἐξ· Γ. Α. Γαλίτη, "Ενθ' ἄνωτ., σελ. 53· Γ. Χ. Ρηγόπουλου, Ἡ περὶ Μεσσίου πίστις, σελ. 20 ἐξ. Ἀντίθετον ἀποψιν ἔχει ὁ D. S. Russell, The Method and the Message, σελ. 307, ὅστις δέχεται κατ' ἀρχὴν ὅτι ὁ ἐν τοῖς ἀποκαλυπτικοῖς κειμένοις τοῦ μεταγενεστέρου Ἰουδαϊσμοῦ χρησιμοποιηθεὶς εὐρέως τίτλος «Μεσσίας» προέρχεται ἐκ τῆς λέξεως *Mashiach* τῆς Π. Διαθήκης, ἀλλὰ εἶχε διάφορον περιεχόμενον.

140. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἡ Ἰουδαϊκὴ Ἐσχατολογία τῶν χρόνων τῆς Κ. Διαθήκης, Ἀνάτυπον, Ἀθῆναι 1956, ἐνθα λεπτομερὲς ἐκθεσις τῶν θεωριῶν ἐπὶ τῆς ἐξελλίξεως ταύτης μέχρι τῶν χρόνων τῆς Κ. Διαθήκης καὶ κριτικῇ αὐτῶν. Βλ. τοῦ Ἰδίου, Ἐνὼχ, ἥτις ὁ χαρακτήρ τῆς περὶ τῶν ἐσχάτων διδασκαλίας τοῦ βιβλίου τοῦ Ἐνὼχ, Μέρος II, κεφ. Δ': Ὁ Μεσσίας καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου, σελ. 74-103· Γ. Α. Γαλίτη, "Ενθ' ἄνωτ., σελ. 53 καὶ παρ' αὐτῷ πρβλ. Ρ. Völz, Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde im neutestamentlichen Zeitalter, 1934², σελ. 173 ἐξ· Α. von Harnack, Das Wesen des Christentums, Stuttgart 1950, σελ. 76 ἐξ· H. Gressmann, Der Messias, Göttingen 1929.

141. Βλ. ἀνωτέρω, κεφ. Β', Περὶ ἀποκ. γραμ., § β'.

142. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἡ Ἰουδαϊκὴ Ἐσχατολογία, σελ. 57 ἐξ., περὶ τῆς ὀργανικῆς ἐνότητος τῆς Βιβλικῆς ἐσχατολογίας.

δαΐσμων μιᾶς νέας ἐσχατολογίας, ἀξιοσημειώτως διαφορετικῆς ἐκείνης τῆς παραδοσιακῆς, τῆς ἐκπεφρασμένης κυρίως ἐν τοῖς προφητικοῖς κειμένοις¹⁴³.

Πάντως γενικῶς παραδεκτὸν εἶναι ὅτι τὸ μεσσιανικὸν στοιχεῖον ἦτο πάντοτε βαθέως ἐρριζωμένον ἐν τῇ παραδοσιακῇ προφητείᾳ¹⁴⁴ καὶ παρὰ τὰς πολλὰς διακυμάνσεις οὐδέποτε οἱ Ἰουδαῖοι ἔπαυσαν νὰ τρέφουν τὴν μεσσιανικὴν ἐλπίδα εἰς τινα βαθμὸν καὶ σχῆμα¹⁴⁵. Ἡ δ' ἐκ πολλῶν κειμένων ἀπουσία μνείας Μεσσίου¹⁴⁶ οὐδὲν ὡς σημαίνει, ὅτι ἡ μεσσιανικὴ ἀντίληψις εἶναι τυχαία καὶ περιπτωτικὴ ἐν τῇ ἀποκαλυπτικῇ γραμματείᾳ, ἀλλὰ τὸ γεγονὸς τοῦτο ὀφείλεται μᾶλλον εἰς διαφόρους ἱστορικοὺς λόγους, ὡς συνέβη καὶ κατὰ τὸ παρελθόν, κατὰ τὸν γ' π.Χ. αἰῶνα, περίοδον εὐημερίας, ὅτε ἡ μεσσιανικὴ προσδοκία εἶχε σχεδὸν ἐγκαταλειφθῇ¹⁴⁷, καθὼς καὶ κατὰ τὰς περιόδους τῆς αἰχμαλωσίας καὶ μετ' αὐτήν, ὅτε ἡ εἰκὼν τοῦ Μεσσίου μᾶλλον ὠχρίσθη¹⁴⁸.

Ἐκ τῆς μελέτης τῶν Ἀποκρύφων κειμένων τῆς Ἀποκαλυπτικῆς διαπιστοῦται, ὅτι ἡ περὶ Μεσσίου εἰκὼν ἐκτίθεται διαφοροτρόπως ὑφ' ἐκάστου συγγραφέως καὶ οὕτω πολλαὶ δυσχέρειαι ἀνακύπτουν, ἐν τῇ προσπάθειᾳ συνδέσεως πάντων τούτων τῶν στοιχείων, ὥστε νὰ διαφυλαχθῇ ἡ ἐνίαία αὐτοῦ μορφή

143. Πρβλ. D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 308, ἐνθα καὶ ἡ θέσις τοῦ S. Mowinkel, *He That Cometh*, Ἀγγλ. μετ., Oxford 1956, σελ. 467, ὅστις δέχεται ὅτι αἱ μεσσιανικαὶ ἀντιλήψεις ὀρισμένων κύκλων ἐπαρουσίασαν τὴν εἰκόνα ἐνὸς Μεσσίου ἐθνικοῦ καὶ πολιτικοῦ, κυριάρχου τοῦ παρόντος κόσμου, ἐνῶ ἕτεροι κύκλοι ἐπαρουσίασαν τὴν εἰκόνα ἐνὸς Μεσσίου οἰκουμενικοῦ καὶ αἰωνίου, ἐμφανιζομένου ἐπὶ ἐνὸς μεταμρφωμένου κόσμου. Αἱ διάφοροι αὗται τάσεις χαρακτηρίζονται ἐκ τῆς χρησιμοποιοῦσας ἀντιστοίχως τῶν μεσσιανικῶν ὄρων «Μεσσίας» καὶ «Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου».

144. Πρβλ. D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 309.

145. Πρβλ. A. P. Hastoupis, *The Conception of the Messiah*, σελ. 9· W. O. E. Oesterley, *Ecclesiasticus* (The Cambridge Bible), 1912, σελ. LXVIII.

146. Ἐκ τῶν Ἀναγιγνωσκομένων: Σοφία Σολομώντος, I καὶ II Μακκαβαίων, Ἰουδαῖοι, Τωβίτ καὶ I Βαρούχ, καθὼς καὶ τῶν Ἀποκρύφων: I Ἐνὼχ, 1-36 καὶ 91-104, II Ἐνὼχ, Ἰωβηλαία καὶ Ἀνάληψις Μωϋσέως (πρβλ. D. S. Russell, "Ἐνθ' ἄνωτ.", σελ. 309· Σ. X. Ἀγοῦρίδου, "Ἡ Ἱστορία τῶν Χρόνων τῆς Κ. Διαθήκης", σελ. 137). Ὁ A. L. Moore, *The Parousia*, σελ. 21, προσθέτει καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Δανιήλ, ἐνῶ τὰ I Βαρούχ, 4:25,31 ἐξ.· 4:36-5:4 θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτησιν, διότι μνημονεύεται ἡ Μεσσιανικὴ βασιλεία. Ἐν αὐτοῖς προστίθενται καὶ τὰ κείμενα τοῦ Φίλωνος ὑπὸ τοῦ S. Mowinkel, *He That Cometh*, σελ. 280· Βλ. καὶ A. P. Hastoupis, *The Conception of the Messiah*, σελ. 9-11, ἐνθα παρατίθενται ἑμμεσοὶ καὶ περιπτωτικαὶ ἀναφοραὶ ὡς κάτωθι: α) I Μακκ., 2:51, ὑπόσχεσις εἰς Δαυὶδ περὶ ἐπανεδραιώσεως τοῦ θρόνου αὐτοῦ· β) II Μακκ., 7:11,22 ἐξ.· 14:46, περὶ ἀναστάσεως δικαίων σὺν τοῖς σώματι αὐτοῖς εἰς ζωὴν αἰώνιον ἐπὶ τῆς γῆς (πρβλ. 7:29,33,37· 14:15)· γ) Ἰωβηλ., 31:18-20, περὶ ἐλεύσεως Μεσσίου ἐξ Ἰούδα· δ) Ἰωβηλ., 1:29· 23:24 ἐξ., περὶ Μεσσιανικῆς, πιθανῶς προσωρινῆς, βασιλείας· ε) Ἰωβηλ., 1:26· 4:26· 5:10, 16· 7:29· 9:15· 10:8 κ. ἀ., περὶ ἐσχάτης Κρίσεως· καὶ στ) Σοφ. Σολομ., 3:18· 4:20, περὶ τῆς ἡμέρας τῆς Κρίσεως καὶ 3:7,8, διὰ τῆς Κρίσεως ἐγκαινιζομένη Μεσσιανικὴ βασιλεία.

147. Πρβλ. A. P. Hastoupis, "Ἐνθ' ἄνωτ.", σελ. 9.

148. Σ. X. Ἀγοῦρίδου, "Ἱστορία τῶν χρόνων τῆς Κ. Διαθήκης", σελ. 137.

καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν τῆς ἐσχατολογικῆς προσδοκίας τῆς ἐποχῆς ταύτης.

Κατ' ἀρχὰς ἐν τῷ μεταιχμαλωσιακῷ Ἰουδαϊσμῷ ἡ μεσσιανικὴ ἐλπίς ἀναμένει τὸν μελλοντικὸν βασιλέα ἐκ τῆς φυλῆς Ἰούδα¹⁴⁹, ὡς ἓνα ἱερατικὸν Μεσσίαν, κατὰ τὰς ἀντιλήψεις καὶ τοῦ παρελθόντος, κειμένων τινῶν τῆς Π. Διαθήκης¹⁵⁰. Ἀργότερον δέ, παρὰ τὰς πολλαπλὰς διακυμάνσεις ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ περισσότερον συγκεκριμένως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Μακκαβαϊκῆς περιόδου, ἡγέρθη ἡ μεσσιανικὴ ἐλπίς ἀναμονῆς μελλοντικοῦ βασιλέως, τοῦ ἐκλεκτοῦ τοῦ Θεοῦ, ἐκ τῆς φυλῆς τοῦ Λευὶ¹⁵¹, ἀντικαθιστῶντος οὕτω τὸν ἐξ Ἰούδα Μεσσίαν. Ἡ ἀποψὶς αὕτη, ἰδιαιτέρως, ἀπαντᾶται ἐν τοῖς κειμένοις τῶν Διαθηκῶν τῶν ΧΠ Πατριαρχῶν, ἐνθα καὶ ἡ σπουδαιότερα περὶ Μεσσίου μαρτυρία τοῦ β' π.Χ. αἰῶνος¹⁵². Κατὰ τὰ κείμενα ταῦτα ἀνεμένετο οὐσιαστικῶς μία ἐξύψωσις τοῦ ἐκπεσμένου Ἱερατικοῦ θεσμοῦ διὰ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Μεσσίου ἐκ τῆς Ἱερατικῆς φυλῆς τοῦ Λευὶ καὶ τῆς ἐγκαινιάσεως μιᾶς ἱερατικῆς βασιλείας, ἥτις καὶ θὰ ἐσήμαινε καὶ τὴν πᾶταξιν τοῦ κακοῦ¹⁵³. Πιθανῶς δὲ συνεδύσθη ἡ μεσσιανικὴ ἐλπίς καὶ μὲ τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰωάννου Ὑρκανοῦ, εἰδικώτερον, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ ἐγκαινιάζετο ἡ μεσσιανικὴ δυναστεία ἐκ τῆς ἱερα-

149. Πρβλ. Διαθήκη Ἰούδα, 24:5-6.

150. Πρβλ. Λευϊτ., 4:3,6. Ἐκτενέστερον περὶ ἐλεύσεως Ἱερατικοῦ Μεσσίου βλ. Γ. Χ. Ρηγοπούλου, Ἡ περὶ Μεσσίου πίστις, σελ. 21 κ. ἐ.

151. Ι Μακκ., 14:8 ἐξ. 14:41 (D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 311).

152. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἱστορία τῶν Χρόνων τῆς Κ. Διαθήκης, σελ. 138. Τὰ κείμενα ταῦτα τῶν Διαθηκῶν τῶν ΧΠ Πατριαρχῶν πολὺν συζήτησιν προεκάλεσαν, ἰδιαιτέρως διὰ τὴν ἔμφασιν των ἐπὶ τῆς ἐλπίδος ἐλεύσεως δύο Μεσσιῶν (Πρβλ. Διαθ. Συμ. 7, Διαθ. Ἰουδ. 21, Διαθ. Δαν. 5, Διαθ. Νεφθ. 8), «ἐνὸς ἐκ τῆς φυλῆς Ἰούδα καὶ ἑτέρου ἐκ τῆς φυλῆς Λευὶ» (Γ. Χ. Ρηγοπούλου, Ἡ περὶ Μεσσίου πίστις, σελ. 28), ἢ «ἐνὸς ἐκ Λευὶ καὶ ἑτέρου ἐκ Δαυὶδ» (D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 319), λόγῳ τῆς μνείας δύο Μεσσιῶν καὶ ἐν τισὶ χειρογράφοις τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης, ἰδιαιτέρως ἐν τῷ βιβλίῳ τῆς Πειθαρχίας 9:11 (περὶ Μεσσιῶν τοῦ Ἀαρὼν καὶ τοῦ Ἰσραὴλ). Συζήτησιν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου βλ. K. G. Kuhn, «The Two Messiahs of Aaron and Israel», ἐν K. Stendahl (ed.), *The Scrolls and the New Testament*, London 1958, σελ. 54-64. A. Dupont-Sommer, *The Dead Sea Scrolls: a preliminary survey* (Ἀγγλ. μετ.), Oxford 1952 καὶ *Les Ecrits Esseniens, decouvertes près de la Mer Morte*, Paris 1959, σελ. 330 ἐξ. D. S. Russell, «Ἐνθ' ἄνωτ.», σελ. 319-323. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Τὰ χειρογράφα τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη, Ἀθῆναι 1959, σελ. 52-53 (σχόλιον ἐπὶ τῆς ἀνωτέρω ἐργασίας τοῦ K. G. Kuhn) καὶ Γ. Χ. Ρηγοπούλου, «Ἐνθ' ἄνωτ.», σελ. 28-31 καὶ σελ. 64-71. Πάντως αἱ Διαθῆκαι τῶν ΧΠ Πατριαρχῶν, ἰδιαιτέρως μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῶν χειρογράφων τοῦ Qumran σαφῶς χαρακτηρίζονται ὡς χριστιανικὸν ἔργον (J. T. Milik, *Revue Biblique* 1955, σελ. 405-410 καὶ J. J. O'Connell, *The Testaments of the XII Patriarchs* (1953) παρὰ J. Daniélou, *The Dead Sea Scrolls*, σελ. 79).

153. Διαθ. Λευϊ, 5:1-7· 8:1-19· 17:1-18· 14· Διαθ. Ἰούδα, 24:1-6 (Γ. Χ. Ρηγοπούλου, Ἡ περὶ Μεσσίου πίστις, σελ. 23) καὶ Διαθ. Δαν., 5:10-11· Διαθ. Ἰωσ., 19:5-9, σὺν ταῖς προηγουμέναις ἀναφοραῖς (R. H. Charles, *Testaments of the XII Patriarchs*, London 1908, σελ. XCVIII).

τικῆς ταύτης φυλῆς τοῦ Λευὶ¹⁵⁴. Ἡ δυναστεία, λοιπόν, τῶν Ἀσμοναίων¹⁵⁵ συνεκέντρωσε τὰς προσδοκίας καὶ οἱ Φαρισαῖοι, ὡς φαίνεται, ἀνέμενον πολλὰ ἐξ αὐτῆς. Μετὰ ὅμως τὴν ἀπογοήτευσιν καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς οἰκογενείας Ἀσμοναίων ἐπέστρεψαν καὶ πάλιν εἰς τὴν παλαιὰν περὶ Μεσσίου ἐλπίδα ἐκ τῆς φυλῆς τοῦ Ἰούδα¹⁵⁶.

Οὕτως ὁ Μεσσίας, ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων καὶ διὰ μέσου ὁλοκλήρου τῆς ἱστορικῆς γραμμῆς τοῦ Ἰσραήλ, ἐπιστεύετο νὰ εἶναι μία ἀνθρωπίνη ὑπαρξίς ἀρρήκτως συνδεδεμένη οὐχὶ μόνον μὲ τὰς φυλὰς Ἰούδα καὶ Λευὶ, ἀλλὰ κυρίως καὶ ἰδιαιτέρως μὲ τὴν αἰωνίαν διαδοχὴν τῶν ἀπογόνων τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τοῦ Δαυὶδ¹⁵⁷. Ἡ πίστις εἰς τὴν ἀναβίωσιν τῆς δυναστείας Δαυὶδ συναντᾶται ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ¹⁵⁸ καὶ ἐν τῇ ἀποκαλυπτικῇ γραμματείᾳ¹⁵⁹. Ἰδιαιτέρως ἐν τῷ μεταγενεστέρῳ Ἰουδαϊσμῷ ἡ πίστις εἰς τὴν ἔλευσιν Δαυιδίδου Μεσσίου σημαίνει τὸν μέλλοντα νὰ λυτρώσῃ τὸν Ἰσραήλ¹⁶⁰ ἐκ τῶν δεινῶν αὐτοῦ, διὰ τῆς καταλύσεως τῆς τυραννίας τῶν ἐχθρῶν καὶ ἀσεβῶν Ρωμαίων¹⁶¹. Ἐξ αὐτοῦ δὲ τοῦ ἀγῶνος θὰ ἐπέλθῃ ἡ δόξα, διὰ τῆς τελικῆς κυριαρχίας τοῦ Ἰσραήλ

154. Πρβλ. Διαθ. Λευὶ, κεφ. 18.

155. Διὰ τὴν ἱστορικὴν τοποθέτησιν καὶ ἐρμηνείαν τῆς δυναστείας τῶν Ἀσμοναίων βλ. R. H. Pfeiffer, *History of New Testament Times*, σελ. 19 ἐξ.

156. Πρβλ. Διαθ. Ἰουδ., 24:5 ἐξ. (Σ. X. Ἀγοῦρίδου, Ἱστορία τῶν Χρόνων τῆς Κ. Διαθήκης, σελ. 138). Συζητήσιν περὶ τῶν δύο Μεσσιῶν ἐξ Ἰούδα καὶ Λευὶ βλ. D. S. Russell, "Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 310-316 καὶ S. Mowinkel, *He That Cometh*, σελ. 284-291, ἐνθα καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία.

157. Πρβλ. S. Mowinkel, *He That Cometh*, σελ. 286· Γ. X. Πηγόπουλου, Ἡ περὶ Μεσσίου πίστις σελ. 23.

158. Ἀμώς, 9:1-4, 7-9· Ὡσηέ, 3:5· Ἱερεμ., 23:5· 33:14-33· Β' Βασιλ., 7:16· Ψαλμ., 89:28-37· Σοφ. Σειράχ, 45:25· 47:11 (Σ. X. Ἀγοῦρίδου, Ἱστορία τῶν Χρόνων τῆς Κ. Διαθήκης, σελ. 136).

159. Ἐμμέσως ἐν Ι Μακκ., 2:57 καὶ ἀμέσως ἐν Ψαλμ. Σολομ., 17:23· 18:10· Ἰωβηλ., 31:18-20· Διαθ. Λευὶ, 8:14· Διαθ. Συμεών, 7:2· Διαθ. Ἰούδα, 17:5-6· 22:2-3· 24:1-6 καὶ IV Ἑσδρας, 12:32 (Γ. X. Πηγόπουλου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 24· D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 316-19, ὅστις συζητεῖ εὐρέως τὸ θέμα· R. H. Charles, *Testaments of the XII Patriarchs*, London 1908, σελ. 95· G. R. Beasley-Murray, "The Two Messiahs in the Testaments of the Twelve Patriarchs", ἐν *Journal of Theol. Studies*, τόμ. XLVIII, 1947, σελ. 1 ἐξ· A. Herbert, *The Throne of David, A Study of Fulfilment of the Old Testament in Jesus Christ and the Church*, London 1941, παρὰ Σ. X. Ἀγοῦρίδου, Ἐνώχ, σελ. 79).

160. Πρβλ. Ψαλμ. Σολομ., 17:26-28.

161. Αὐτόθι, 17:22-25. Βλ. Κ. Ι. Καζαντζῆ, Ἱστορία ἡ Μύθος, Ἀθήναι 1930, σελ. 89: «οἵτινες (Ἰουδαῖοι) ἀνέμενον τὸν ἐκ τοῦ Δαυὶδ καταγόμενον βασιλέα, ὡς Σωτῆρα ἀπὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ ζυγοῦ, καὶ ἰδρυτὴν μεγάλου, ἰσχυροῦ καὶ ἐνδόξου μεσσιανικοῦ κράτους, οὗτινος ὁ χαρακτήρ εἶναι ὄχι πνευματικὸς ἀλλὰ καθαρῶς πολιτικὸς».

ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου¹⁶² καὶ ἡ διὰ τῆς κυριαρχίας ταύτης βασιλεία τοῦ «βασιλέως τοῦ Ἰσραὴλ»¹⁶³ ἢ τοῦ «βασιλέως τοῦ Ἰούδα»¹⁶⁴, ἤτοι τοῦ «Μεσσίου» καὶ τοῦ «Χριστοῦ Κυρίου»¹⁶⁵, ἀν καὶ θεία, θὰ εἶναι οὐσιαστικῶς βασιλεία ἐπίγειος¹⁶⁶. Ἐπομένως, ἐνταῦθα, ὁ Μεσσίας ὑποδηλοῦται ὡς γῆνη τις προσωπικότης ἐξ οἴκου Δαυὶδ, ἀνευ οὐδεμιᾶς υπερφυσικῆς γεννήσεως ἢ προϋπάρξεως ἐν τοῖς κόλποις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ βασιλεία αὐτοῦ ἐπίγειος καὶ κοσμική¹⁶⁷. Περὶ δὲ τοῦ χρόνου ἐλεύσεως τοῦ Μεσσίου τούτου διδάσκεται ὅτι μόνον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἡ γυνῶσις αὕτη εἶναι δυνατὴ¹⁶⁸ καὶ ὅτι ἡ ἱστορία εἰς τὸ τέλος¹⁶⁹ θὰ μᾶς

162. Καὶ περισσότερον συγκεκριμένως ἡ ἀποστολὴ τοῦ Μεσσίου ἔχει ἀφ' ἐνὸς μὲν καταστροφικὴν μορφήν, διὰ τῆς διασκορπίσεως τῶν ἐθνικῶν καὶ ἐκδιώξεως αὐτῶν ἐκ τῆς Ἱερουσαλὴμ (Ψαλμ. Σολομ., 17:25, 27, 31), ἀφ' ἑτέρου δὲ παλινρθωτικὴν τοιαύτην, διὰ τῆς συγκεντρώσεως τῶν φυλῶν Ἰσραὴλ (Αὐτόθι, 17:28, 30, 34, 46, 48, 50) καὶ τῆς ἐπανορθώσεως τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ Ναῶ τῆς πρωτευούσης (Αὐτόθι, 17:33-35). Ὁ χαρακτήρ τῆς κυριαρχίας αὐτοῦ θὰ εἶναι εἰρηνικὸς (Διαθ. Ἰούδα, 23:5· Διαθ. Λευί, 2:11· Διαθ. Βεν., 10:9 κ.ά. (πρβλ. Ἰωβηλ., 23:26-29), ἡ δὲ ἐξουσία ἀγία, καθαρὰ (Σοφ. Σολομ., 17:33, 36, 46) καὶ δικαία (Αὐτόθι, 17:25, 28-29, 31) ἐν τῷ λαῷ αὐτοῦ (A. P. H a s t o u p i s, *The Conception of the Messiah*, σελ. 14).

163. Ψαλμ. Σολομώντος, 17:21.

164. Αὐτόθι, 17:23.

165. Αὐτόθι, 17:21, 34, 36· 18:6 (πρβλ. A. P. H a s t o u p i s, *The Conception of the Messiah*, σελ. 12, σημ. 1, ἐνθα ὁ καθηγητὴς κ. Χαστούπης ὑποστηρίζει τὴν πιθανὴν ἀρχικὴν χρῆσιν τοῦ ὅρου «Χριστὸς» ἐν Ψαλμ. Σολομώντος, 17:36 καὶ 18:6, 8. Βλ. ὁμοίως H. E. R y l e and M. R. J a m e s, *The Psalms of the Pharisees*, Cambridge 1891, σελ. LV ἐξ.· ἐνῶ ὁ R. H. C h a r l e s, *The Apocrypha and Pseudepigrapha*, τόμ. II, σελ. 184, ἀποδίδει τὴν ἀρχικότητα τοῦ ὅρου εἰς τὸν Ἑνώχ).

166. Ψαλμ. Σολομώντος, 17:30 ἐξ. (πρβλ. Σ. X. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, Ἑνώχ, σελ. 79· Γ. X. Π η γ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἑ περὶ Μεσσίου πίστις, σελ. 25).

167. πρβλ. M. A. Σ ι ὡ τ ο υ, Ἱστορία καὶ Ἀποκάλυψις, σελ. 36, 46· A. P. H a s t o u p i s, *The Conception of the Messiah*, σελ. 11 καὶ 12 (καὶ παρ' αὐτῷ βλ. ἀντίθετον ἄποψιν τοῦ C. C. T o r r e y, *The Apocrypha Literature*, New Haven 1945, σελ. 108, ὅστις δέχεται ἐνταῦθα θεῖαν ὑπαρξίν)· Γ. A. Γ α λ ῖ τ η, Χριστολογία, σελ. 54 (καὶ παρ' αὐτῷ R. B u l t m a n n, *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen*, Zürich 1949, σελ. 89 ἐξ.)· P. W e r n l e, *Jesus*, Tübingen 1916, σελ. 292 ἐξ.· P. F e i n e, *Theologie des Neuen Testaments*, σελ. 42-44· R. K n o p f - H. L i e t z m a n n — H. W e i n e l, *Einführung in das N.T.*, ἐκδ. 5η, σελ. 219)· Γ. X. Π η γ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἑ περὶ Μεσσίου πίστις, σελ. 26. Τὴν αὐτὴν ἄποψιν συναντῶμεν ἐκτὸς τῶν κυρίων πηγῶν, τῶν Διαθηκῶν τῶν XII Πατριαρχῶν καὶ τῶν Ψαλμῶν Σολομώντος, εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν Βαρούχ, 29:3· 39:7 καὶ εἰς κείμενα τοῦ Qumran (πρβλ. D. S. R u s s e l l, *The Method and the Message*, σελ. 319-323, λεπτομερῆ ἐκθεσιν τοῦ θέματος). Ἐπίσης περὶ τῶν ἀπόψεων τῶν κειμένων τοῦ Qumran βλ. M. Σ ι ὡ τ ο υ, Τὰ χειρόγραφα τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης, Α', ἐν Ἀθήναις 1961, σελ. 125· Σ. X. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, Τὰ χειρόγραφα τῆς Νεκρᾶς θαλάσσης καὶ ἡ Κ. Διαθήκη, Ἀθήναι 1956, σελ. 41 κ.έ.· Γ. X. Π η γ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἑ ν ῶ θ' ἄνωτ. σελ. 26 κ. ἐ.

168. Ψαλμ. Σολομώντος, 17:23, 47.

169. Διαθήκη Ἰούδα, 24:1.

εἰσαγάγῃ εἰς τὴν αἰωνιότητα¹⁷⁰.

Παρά τὴν γνωστὴν καὶ βασικῶς ἐπικρατοῦσαν ταύτην ἄποψιν περὶ Μεσσίου¹⁷¹, «τὴν συνήθως καλουμένην λαϊκὴν μεσσιανικὴν ἄποψιν, οἱ πλεῖστοι ἐκ τῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν ἀνακαλύπτουν εἰς τὰ κείμενα καὶ ἄλλην περὶ Μεσσίου ἰδέαν»¹⁷², τὴν ἰδέαν περὶ ὑπάρξεως ἐνὸς πνευματικοῦ καὶ ὑπερφυσικοῦ

170. Ψαλμ. Σολομῶντος, 17:5, 39 (Πρβλ. A. P. H a s t o u p i s, "Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 11· S. M o w i n c k e l, He That Cometh, σελ. 297, 302 ἐξ.).

171. 'Ο καθηγητὴς κ. 'Αγουρίδης εἰς τὴν περὶ τῆς 'Ιουδαϊκῆς 'Εσχατολογίας ἐργασίαν αὐτοῦ συμπεραίνει: «Πάντως ἐκ τῶν σωζομένων τῆς ἐποχῆς κειμένων, ἥτοι ἐκ τῆς Κ. Διαθήκης, τῶν 'Αποκρύφων, τῆς Ραββινικῆς ἐξηγήσεως τῆς Π. Διαθήκης ὡς ἐκείνη τοῦ 'Ιουδαίου Τρύφωνος ἐν τῷ Διαλόγῳ αὐτοῦ πρὸς τὸν Φιλόσοφον καὶ μάρτυρα 'Ιουστίνον, ἐξάγεται ὅτι τρία ἦσαν τὰ κατὰ τοὺς 'Ιουδαίους κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀναμενομένου Μεσσίου. α) 'Ο Μεσσίας εἶναι ὁ ἐν εἰδικῇ ἐννοίᾳ ἀπεσταλμένος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ Σωτὴρ τοῦ λαοῦ. Βεβαίως, τινὲς θὰ ἀντελαμβάνοντο καθαρώτερον τῶν ἄλλων τὴν ὑπὸ τοῦ Μεσσίου σωτηρίαν ὡς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας, πάντες ὅμως ἀναμφισβητήτως ἀντελαμβάνοντο αὐτὴν καὶ ὡς ἐθνικὴν σωτηρίαν. Εἰς τὰς 'Αποκρύφους 'Αποκαλύψεις τονίζεται ὑπερβαλλόντως ὁ ἐθνικοπολιτικὸς χαρακτὴρ τοῦ Μεσσίου, ὑπὸ τὸ πρῖσμα δὲ τοῦτο κατανοοῦνται καὶ αἱ παλαιότεραι περὶ τοῦ Μεσσίου προφητεῖαι. 'Ο Μεσσίας ὑπὸ τὴν ἐννοίαν αὐτὴν θὰ ἦτο τὸ πρότυπον τοῦ θεοκρατικοῦ βασιλείως, Ὡς Δαυὶδ, λόγῳ τῆς εἰδικῆς ἐπ' αὐτὸν εὐνοίας τοῦ Θεοῦ. β) 'Η ἐποχὴ τοῦ Μεσσίου θεωρεῖται ὡς ὁ «καιρὸς» τῇ ἐκπληρώσεως ὅλων τῶν πόθων καὶ ἐλπίδων τοῦ 'Ιουδαίου. 'Η πληρότης τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεσσίου καὶ ὁ εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ ἀποδιδόμενος χαρακτὴρ τῆς τελικότητος διακρίνει τὸν Μεσσίαν παντὸς ἄλλου προηγουμένου βασιλείως... γ) Εἰς τὰ ἀνωτέρω δέον νὰ προστεθῇ καὶ ἡ κυριαρχία τοῦ Μεσσίου ἐπὶ τῶν βασιλέων καὶ τῶν ἐθνῶν τῆς γῆς. Καὶ ἐδῶ ὥρισμένοι ἀντελαμβάνοντο τὴν κυριαρχίαν ταύτην ὡς συντριβὴν ὅλων τῶν ἐθνῶν καὶ ὑποδούλωσιν αὐτῶν ὑπὸ τὸν Μεσσίαν, ἐνῶ ἄλλοι διέβλεπον εἰς αὐτὴν περισσότερον τὴν ὑπὸ τῶν ἐθνῶν ἀναγνώρισιν τοῦ ἀληθοῦς Θεοῦ» (Σ. Χ. 'Α γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, 'Η 'Ιουδαϊκὴ 'Εσχατολογία, σελ. 63). Καὶ ὁ καθηγητὴς κ. Γ α λ ῖ τ η ς (Χριστολογία τῶν Λόγων τοῦ Πέτρου, σελ. 55) καταλήγει εἰς τὰ κάτωθι κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ Μεσσίου: «α) 'Η ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀ π ο σ τ ο λ ῇ τοῦ Μεσσίου πρὸς σωτηρίαν τοῦ λαοῦ. 'Η σωτηρία θὰ ἐνοεῖτο, βεβαίως, παρὰ τινων, ὡς ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας, παρὰ πάντων ὅμως ὡς ἐθνικὴ σωτηρία. Κατὰ ταῦτα, ὁ Μεσσίας θὰ ἦτο ὁ τύπος τοῦ θεοκρατικοῦ βασιλείως τῆς εἰδικῆς εὐνοίας τοῦ Θεοῦ. β) 'Η ὑπὸ τοῦ Μεσσίου ἐ κ π λ ῆ ρ ω σ ι ς τῶν πόθων καὶ τῶν ἐλπίδων τοῦ 'Ιουδαίου λαοῦ. 'Η ἐποχὴ τοῦ Μεσσίου εἶναι ἐποχὴ τῆς πληρότητος, ἥτις θέλει ἐπιτευχθῇ διὰ τελικῆς νίκης πρὸς τὸν Μεσσίον. γ) 'Η ἐπὶ τῶν βασιλέων καὶ τῶν ἐθνῶν τῆς γῆς κ υ ρ ι α ρ χ ι α τοῦ Μεσσίου. 'Η κυριαρχία αὕτη ἐνοεῖτο, ὅπως ἄλλων μὲν ὀλιστικώτερον, ὡς συντριβὴ καὶ ὑποταγὴ τῶν βασιλέων καὶ ἐθνῶν εἰς τὸν Μεσσίαν, ὅπως ἑτέρων δὲ πνευματικώτερον, ὡς ἀναγνώρισιν καὶ ὑποταγὴ αὐτῶν εἰς τὸν Jahve». Πρβλ. V. H. S t a n t o n, The Jewish and the Christian Messiah, Edinburgh 1886, σελ. 194 ἐξ. καὶ P. W e r n l e, Jesus, σελ. 294 ἐξ. "Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι, ὅτι καὶ ἐν τισι χειρογράφοις τοῦ Qumran (π.χ. 'Εγχειρίδιον Πειθαρχίας 9:11 καὶ Σαδδουκαίων Κείμενον Δαμασκού 7:21α) ἀπαντᾷται ὁ «λαϊκὸς» οὗτος Μεσσίας, ὑπὸ τὸν ὅρον «Μεσσίας τοῦ 'Ισραὴλ», καθ' ὅσον ἡ λέξις «'Ισραὴλ» σημαίνει, προφανῶς κατὰ τὴν κοινότητα τῶν 'Εσραίων, τὸν λαὸν (Γ. Χ. Ρ η γ ο π ο ὑ λ ο υ, 'Η περὶ Μεσσίου πίστις, σελ. 67), παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ στοιχεῖον τὸ ὁποῖον κυρίως τονίζεται ἐν τοῖς κειμένοις τῆς Νεκρᾶ θαλάσσης, ὡς γνωστόν, εἶναι ἡ «κοινωνία» καὶ οὐχὶ ὁ Μεσσίας ἢ οἱ Μεσσίαι, οἵτινες διαδραματίζουν δευτερεύοντα ρόλον.

172. Σ. Χ. 'Α γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, 'Ἐνώχ, σελ. 80.

Μεσσίου¹⁷³, ιδιαιτέρως ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Δανιήλ καὶ ἐν ταῖς Παραβολαῖς τοῦ Ἐνώχ, ἥτις ἐξεφράσθη ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου. Καὶ ταύτην τὴν μορφήν θέλομεν ἐξετάσει ἐν τῇ κατακλειδί τῆς παρούσης ἐργασίας.

5. Ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου ἐν τῇ ἀποκαλυπτικῇ γραμματείᾳ.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μεσοδιαθηκικῆς περιόδου καὶ ἐξ αἰτίας πολιτικῶν καταπιέσεων, ἐπιστεύθη, ὅτι κύκλοι τινὲς ἐζήτουν τὴν ἔξοδον ἐκ τοῦ θλιβεροῦ τούτου αἰῶνος διὰ τῆς δημιουργίας μιᾶς ἐσχατολογίας ὑπερβατικότητος καὶ ὑπερκοσμιότητος, διαφόρου ἐν πολλοῖς σημείοις ἐκείνης τῆς παραδοσιακῆς, ἥτις εἶχεν ἐμπνεύσει τοὺς προφήτας τῆς Π. Διαθήκης¹⁷⁴. «Ὑποκείμενοι εἰς ὦμὴν καταπίεσιν οἱ δίκαιοι ἡσθάνοντο τὴν ἀνάγκην βοήθειας. Ὅταν δὲ ἐπὶ πλεόν οἱ Μακκαβαῖοι πρίγκηπες ἐγένοντο οἱ πρωτεργάται τῆς καταπίεσεως ταύτης, οἱ πιστοὶ ἐστράφησαν πρὸς τὴν θείαν βοήθειαν»¹⁷⁵. Ἡ θεία αὕτη βοήθεια, κατὰ τοὺς μελετητὰς τῆς θρησκευοῦστορικῆς σχολῆς, θὰ ἤρχετο οὐχὶ ἀσφαλῶς ἐκ γῆϊνης τινὸς ὑποστάσεως, ἀλλ' ἐξ οὐρανόθεν τινὸς ὄντος, κεκρυμμένου ἐν οὐρανοῖς ἀπ' αἰώνων καὶ ἀποκαλυπτομένου ἐν τοῖς ἐσχάτοις καιροῖς. Καὶ ἐπειδὴ «αἱ ρίζαι τῆς τοιαύτης περὶ Μεσσίου ἀντιλήψεως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὑρεθῶν ἐντὸς τῆς πνευματικῆς τοῦ Ἰσραὴλ παραδόσεως, γίνονται δεκταὶ ἔξωθεν ποικίλων περιεχομένου ἐπιδράσεις, ἱρανικῆς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προελεύσεως»¹⁷⁶.

Ἡ νέα αὕτη «ὑπερβατικὴ ἐσχατολογία», ὡς ὠνομάσθη, ἐκκινεῖ οὐσιαστικῶς ἐκ τῆς μυστηριώδους ὄντως δανιηλείου μορφῆς τοῦ «Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου»

173. Πρβλ. H. Preisker, Neutestamentliche Zeitgeschichte, Sammlung Töpelmann, Berlin 1937, σελ. 276: «Παρὰ τὸν πολιτικὸν Μεσσίαν ἴσταται ἄλλος τις ὅλος διάφορος, ὁ ὑπερβατικὸς Μεσσίας» (παρὰ Σ. Χ. Ἀγορίδου, Ἐνώχ, σελ. 80). Ὁ καθηγητὴς κ. Χαστούπης δέχεται, ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ συναντήσωμεν Μεσσίαν τινὰ οὐράνιον εἰς τὰ κείμενα τῶν Σιβυλλείων Χρησμῶν, τοῦ Αἰθιοπικοῦ Ἐνώχ (κεφ. 37-71), τοῦ IV Ἑσδρα καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως Βαρούχ (A. P. Hasting, The Conception of the Messiah, σελ. 18).

174. Πρβλ. D. S. Russell, The Method and the Message, σελ. 324.

175. R. H. Charles, A Critical History, σελ. 260, παρὰ Σ. Χ. Ἀγορίδου, Ἐνώχ, σελ. 81.

176. Σ. Χ. Ἀγορίδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 80 καὶ 81, ἐνθα τονίζεται ὅτι «ἀπαντες οἱ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς θρησκευοῦστορικῆς σχολῆς ἐκκινοῦντες ἀποδέχονται τὴν ἔξωθεν προέλευσιν τῆς νέας ἐσχατολογίας» ἐξαιρουμένου τοῦ von Gall. Πρβλ. Π. Ι. Μπρατσικόπου, Ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ὄρου. Ἀνάτυπον, ἐν Ἀθήναις 1929, σελ. 198. Ὁ καθηγητὴς κ. Μπρατσικόπου δεχόμενος τὸν δανιηλεῖον «Υἱὸν τοῦ Ἀνθρώπου» νὰ εἶναι προαιχμαλωσιακῆς προελεύσεως ἀπορρίπτει τὰς ἀσυστάτους ἐκδοχὰς περὶ ἔξωθεν ἐπιδράσεως ἐκ τῆς Βαβυλωνιακῆς ἢ τῆς περσικῆς θρησκείας.

που» περίξ τῆς ὁποίας διαμάχῃ ὁλόκληρος ἔχει προκληθῇ καὶ προκαλεῖται μεταξὺ τῶν μελετητῶν¹⁷⁷.

Ἡ αἰνιγματικὴ μορφή τοῦ «Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου» κατ' ἀρχὴν δύναται νὰ θεωρηθῇ προ-δανιήλειος καὶ αἱ ρίζαι ἀρχικῆς προελεύσεως αὐτῆς πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν παλαιότερον τοῦ Βιβλίου τοῦ Δανιὴλ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ¹⁷⁸. Ἐκ τῆς ὅλης διηγήσεως τοῦ ὁράματος ἐν Δανιήλ, ἔνθα ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου, εὐκόλως δύναται τις νὰ συμπεράνῃ, ὅτι ὁ ὅρος οὗτος πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ συμβολικῶς, ὡς συμβαίνει καὶ διὰ τὰς ἐτέρας μορφὰς τῆς διηγήσεως. Ἡ ἐκ τοῦ ἰδίου τοῦ κειμένου συμβολικὴ ἐρμηνεία εἶναι, ὅτι αἱ τέσσαρες πρῶται συμβολικαὶ μορφαὶ ἐκπροσωποῦν ἀντιστοίχως τέσσαρα βασιλείαι¹⁷⁹ καὶ ἐπομένως καὶ ἡ ἐτέρα πέμπτη μορφή τοῦ ὁράματος, ἡ τοῦ «Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου», πιθανώτατα ἐκπροσωπεῖ «τὴν βασιλείαν», ἣν «παραλήψονται ἄγιοι Υἱοὶ τοῦ Θεοῦ»¹⁸⁰. Ὡς ἐκ τούτου ὁ «Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» εἶναι ὁ Ὑψιστος τῶν ἁγίων αὐτοῦ¹⁸¹. Ἡ τελευταία αὕτη ἔκφρασις ὠδήγησε πολλοὺς ἐκ τῶν ἐρμηνευτῶν νὰ θεωρήσουν ὡς

177. Διὰ χρησίμους περιλήψεις καὶ συντόμους συζητήσεις ἐπὶ τοῦ ὅρου καὶ τοῦ περιεχομένου, καθὼς καὶ τῶν ἀναφορῶν εἰς τὴν ἀποκαλυπτικὴν Φιλολογίαν, τοῦ «Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου» βλ. A. E. J. R a w l i n s o n, *The Testament Doctrine of the Christ*, London 1926, σελ. 242-250· T. W. M a n s o n, *The Teaching of Jesus*, Cambridge 1931, σελ. 211-234· R. O t t o, *The Kingdom of God and the Son of Man*, Ἀγγλ. μετ., London 1934, σελ. 159-255· V. T a y l o r, *Jesus and His Sacrifice, A Study of the Passion-Sayings in the Gospels*, London 1937 καὶ 1952, σελ. 20-32· W. M a n s o n, *Jesus the Messiah*, London 1943, σελ. 113-120· E. S j o b e r g, *Der Menschensohn im äthiopischen Henochbuch*, Lund 1946, σελ. 40 ἐξ· H. R i e s e n f e l d, *Jésus transfiguré*, Copenhagen 1947, σελ. 307 ἐξ· S. M o w i n c k e l, *He That Cometh*, Ἀγγλ. μετ. N. York-Nashville 1954, σελ. 346-450· H. H. R o w l e y, *The Servant of the Lord*, London 1952, σελ. 62 ἐξ· D. S. R u s s e l l, *The Method and the Message of Jewish Apocalyptic*, London 1964, σελ. 324-352 κ. ἄ.

178. Πρβλ. Π. Ι. Μ π ρ α τ σ ι ὡ τ ο υ, «Ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου», σελ. 195, ὅστις δὲν δέχεται δημιουργὸν τοῦ ὅρου τὸν Δανιήλ, ἀλλὰ τὸν ποιητὴν τοῦ Ψαλμ. 79:18. (Πρβλ. Α.Κ. Παπαγεωργάκοπου, «Ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ ἐρμηνείαν τοῦ ὅρου «Ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου» κατὰ τὴν Καινὴν Διαθήκην, ἐν Ἀθήναις 1967, σελ. 11). Ὁ D. S. R u s s e l l, *The Method and the Message*, σελ. 341, ἐκτὸς τοῦ ἀνωτέρω Ψαλμοῦ ἀναφέρει καὶ τὸν Ψαλμ., 8:4, καθὼς καὶ τὸν Ἰεζεκ., 1:4, 15, 24, 26, ὡς πηγὰς ἐπηρεασμοῦ τῆς δανιηλείου ιδέας. Ἀντίθετον ἄποψιν βλ. B. M. B é λ λ α, *Θρησκευτικαὶ Προσωπικότητες τῆς Π. Διαθήκης*, τόμ. Β', σελ. 187, σημ. 4, ἔνθα ὑποστηρίζεται ὁ Δανιήλ (7:13) ὡς δημιουργὸς τοῦ ὅρου. Ὁ δὲ A. O e p k e, («παρουσία», ἐν *Theological Dictionary of the New Testament*, ed. G. Kittel and G. Friedrich, Michigan 1968, τόμ. V, σελ. 862), σημειοῖ ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπερτιμηθῇ ἡ σημασία τοῦ Μεσίου ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ καὶ τῇ μεταγενεστέρᾳ περιόδῳ. Ἡ ὁλὴ δὲ ἔμφρασις ἐν τοῖς Ψαλμοῖς, κατ' αὐτόν, εἶναι ἐπὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἰαχβὲ τοῦ ἰδίου καὶ οὐχὶ ἐπὶ Μεσίου τινός.

179. Δαν., 7:17: «ταῦτα τὰ θηρία τὰ μεγάλα τὰ τέσσαρα, τέσσαρες βασιλεῖαι ἀναστήσονται ἐπὶ τῆς γῆς».

180. Δαν., 7:18.

181. Αὐτόθι, 7:25.

ἀγίους Ὑψίστου τοὺς ἀγγέλους καὶ τὴν βασιλείαν αὐτῶν οὐρανίαν. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ὑπερβατικὴ ἐρμηνεία τοῦ δανιηλείου δράματος. Τὸ κείμενον ὅμως δὲν λέγει τοιοῦτόν τι, ἀλλὰ ὁμιλεῖ διὰ βασιλείαν τῶν ἁγίων «ὑποκάτω παντὸς τοῦ οὐρανοῦ»¹⁸². Ἐὰν δὲ συσχετίσωμεν τὴν ἀναφορὰν ταύτην μὲ τὸν «λαὸν ἅγιον»¹⁸³, τότε θὰ καταλήξωμεν ὅτι οἱ «ἅγιοι Ὑψίστου»¹⁸⁴ εἶναι ὁ «λαὸς ὁ ἅγιος»¹⁸⁵ καὶ ἐπομένως ἡ «ὑποκάτω παντὸς τοῦ οὐρανοῦ»¹⁸⁶ βασιλεία εἶναι βασιλεία οὐχὶ τῶν ἁγίων ἀγγέλων, ἀλλὰ τῶν ἁγίων τοῦ λαοῦ ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις. Κατ' ἀντιστοιχίαν καὶ ἡ μορφή τοῦ «αἰοῦ ἀνθρώπου» ἢ «τῶν ἁγίων Ὑψίστου» ἀρχικῶς ἐξέφραζον τὸν θρίαμβον τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῶν ἐχθρῶν κατὰ τοὺς ἐσχάτους χρόνους, ὅτε θὰ ἐγκαθιδρύετο ἡ ἐσχατολογικὴ μελλοντικὴ βασιλεία¹⁸⁷. Ἡ προβληματικὴ νῦν ἔγκειται ἐπὶ τῆς ἐκφράσεως «καὶ ἰδοὺ μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ ὡς υἱὸς ἀνθρώπου ἐρχόμενος ἦν»¹⁸⁸. Τὸ «μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ» σημαίνει ὄντως τὸ ὑπερφυσικόν καὶ ὑπερκόσμιον ἐνταῦθα; Νομίζομεν ὅτι τὸ 7:13: «καὶ ἰδοὺ μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ ὡς υἱὸς ἀνθρώπου ἐρχόμενος ἦν» πρέπει νὰ ἀντιπαραταθῇ εἰς τὸ 7:3: «καὶ τέσσαρα θηρία μεγάλα ἀνέβαινον ἐκ τῆς θαλάσσης», διὰ νὰ ἀντιληφθῶμεν ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἔχει ἐν νῷ ἐνταῦθα καὶ ἐπισημαίνει τὸ διάφορον τῆς φύσεως καὶ τῆς προσελύσεως τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τῆς βασιλείας τῶν ἁγίων τοῦ Ὑψίστου καὶ τῶν βασιλειῶν τῶν τεράτων ἐπὶ μιᾷς γῆϊνης καὶ ἱστορικῆς πραγματικότητος¹⁸⁹ καὶ οὐχὶ ἐπὶ μιᾷς ὑπερβατικῆς τοιαύτης.

Ὁ «Υἱὸς Ἀνθρώπου» τοῦ Δανιήλ, ὡς κατεδείχθη, σημαίνει πιθανώτατα «κατὰ βάσιν τὸν ἐκλεκτὸν τοῦ Κυρίου λαὸν» καὶ κατ' ἐπέκτασιν «τὸν

182. Δανιήλ, 7:27 (Πρβλ. 7:21, 22 εἰς ἀντιστοιχίαν πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὸ προοιῶν-σμένον τῶν βασιλειῶν τῶν τεσσάρων μεγάλων θηρίων, αἵτινες «βασιλεύει ἀναστήσονται ἐπὶ τῆς γῆς», 7:17).

183. Αὐτόθι, 8:24.

184. Αὐτόθι, 7:18.

185. Αὐτόθι, 8:24. Πρβλ. Β. Βέλλα, Ὁρησκευτικαὶ Προσωπικότητες τῆς Π. Διαθήκης, τόμ. Β', σελ. 187, σημ. 5: «Ἄγιοι Ὑψίστου» εἶναι κατὰ κύριον λόγον οἱ Ἰσραηλιταί.

186. Αὐτόθι, 7:27.

187. Πρβλ. D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 324-26· H. E. Tödt, *The Son of Man in the Synoptic Tradition*, Philadelphia 1965, σελ. 22-24, οἷτινες συζητοῦν τὴν προβληματικὴν τῆς διηγήσεως τοῦ κεφ. 7 τοῦ Δανιήλ.

188. Δανιήλ, 7:13.

189. Αὐτόθι 7:17-18: «Ταῦτα τὰ θηρία τὰ μεγάλα τὰ τέσσαρα, τέσσαρες βασιτεῖαι ἀναστήσονται ἐπὶ τῆς γῆς, αἱ ἀρθήσονται καὶ παραλήψονται τὴν βασιλείαν ἅγιοι Ὑψίστου καὶ καθεξοῦσιν αὐτὴν ἕως αἰῶνος τῶν αἰώνων. Καὶ 7:27: «Καὶ ἡ βασιλεία καὶ ἡ ἐξουσία καὶ ἡ μεγαλοσύνη τῶν βασιλειῶν τῶν ὑποκάτω παντὸς τοῦ οὐρανοῦ ἐδόθη ἁγίοις Ὑψίστου, καὶ ἡ βασιλεία αὐτοῦ (δοτις «ἐρχόμενος ἦν», «μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ», 7:13) βασιλεία αἰῶνος καὶ πᾶσαι αἱ ἀρχαὶ αὐτῶ δουλεύσουσι καὶ ὑπακούουσιν».

ἀντιπρόσωπον καὶ ἀρχηγὸν τοῦ λαοῦ, ἦτοι τὸν Μεσσίαν»¹⁹⁰. Ἡ συλλογικὴ ἐρμηνεία τοῦ ὅρου, ἥτις ἀσφαλῶς εὔρε πολλοὺς ἐκπροσώπους καὶ ἐπικριτάς¹⁹¹, καθὼς καὶ ἡ ἀτομικὴ τοιαύτη προσήγγισαν ἀλλήλας ἐν τῇ νέᾳ ἐκφράσει μιᾶς ἐκπροσωπευτικῆς μορφῆς¹⁹². Κατ' αὐτὴν τὴν θεώρησιν εὐρίσκόμεθα ἐντὸς τῆς

190. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνώχ, σελ. 78 καὶ παρ' αὐτῷ P. M. Lagrange, *Les Prophéties messianiques de Daniel*, ἐν *Revue Biblique*, 1904, σελ. 494-520· D. J. Menasce, *Daniel*, *La Sainte Bible*, Paris 1954, σελ. 60, ἐνθα ἀναφέρεται καὶ ἡ περίπτωσις τοῦ Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου, ἐκ τῶν παλαιῶν ἐξηγητῶν, «ὅστις θεωρεῖ τὴν περὶ Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου προφητείαν τοῦ Δανιὴλ κατ' ἀρχὴν ἀφορῶσαν τοὺς Ἰουδαίους-Μακκαβαίους». Πρβλ. O. Cullmann, «The kingship of the Christ and the Church in the New Testament», ἐν *The Early Church*, 1956, σελ. 13: «Συμφώνως πρὸς τὸ Δαν. 7:13-27 ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου ἐκπροσωπεῖ τὸν λαὸν τῶν ἁγίων». T. W. Manson, *The Teaching of Jesus*, Cambridge 1931 καὶ τοῦ ἰδίου, «The Son of Man in Daniel, Enoch and the Gospels», σελ. 171 ἐξ., δέχεται τὴν συμβολικὴν μορφήν τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου· C. K. Barrett, *The Holy Spirit and the Gospel Tradition*, σελ. 154: «ἐν Δανιὴλ ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐκπροσωπεῖ τὸν λαὸν τῶν ἁγίων τοῦ Ὑψίστου»· S. Mowinkel, *He That Cometh*, σελ. 350 καὶ παρ' αὐτῷ ἀντίθετον ἄποψιν διατυπώνει ὁ A. V. Ström (βλ. σημ. 3) Περὶ «συλλογικῆς ἐρμηνείας» τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου ἐν Δαν. 7 ὁμιλεῖ καὶ ὁ A. J. B. Higgins (Jesus and the Son of Man, σελ. 15) καθὼς καὶ περὶ τοῦ Ἀνθρώπου ἐν Π' Ἑοδρα 13. Βλ. ἐκτενέστερον κατωτέρω σημ. 192 καὶ 205.

191. Πρβλ. H. H. Rowley, *The Servant of the Lord*, London 1952, σελ. 62, σημ. 4, ἐνθα σχετικὴ βιβλιογραφία.

192. Πρβλ. O. Cullmann, *The Early Church*, London 1956, σελ. 130· V. Taylor, *The Names of Jesus*, London 1953, σελ. 26 ἐξ. Τὴν νέαν ταύτην τάσιν μιᾶς «corporate personality» συναντῶμεν εὐρέως ἀποδεκτὴν καὶ ὑπὸ ἐγκρίτων συγγραφέων καὶ συλλογικῶν ἐκδόσεων οὐχὶ μόνον προτεσταντικῆς ἀλλὰ καὶ ρωμαιοκαθολικῆς προελεύσεως. Βλ. ἐν *Catholic Biblical Encyclopedia*, Old Testament, N. York 1956, σελ. 1028: «Ὁ τίτλος ἀντλεῖ τὸ μεσσιανικὸν αὐτοῦ νόημα καὶ τὴν χρῆσιν ἐκ τῆς ὁράσεως τοῦ Δανιὴλ (7,13 ἐξ.). Ὁ «Υἱὸς Ἀνθρώπου» ... ἀντιπροσωπεύει τὸν ἐκλεκτὸν λαόν, ὃν οὐλάχιστον τὸ καλλίτερον μέρος αὐτοῦ (7,27). Ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπαρξὶς ἐνὸς προσωπικοῦ Μεσίου ὑποτίθεται εἰς αὐτὸ τὸ βασίλειον. Αὐτὸς θὰ εἶναι ὁ βασιλεὺς». Ἐν *La Sainte Bible*, ὑπὸ P. J. de Menasce, *Daniel*, 2α ἐκδ. 1958, σελ. 67: «...Προσωπικὴ ἔννοια... Ἀλλ' ἐπίσης ἔννοια συλλογικὴ βασιζομένη ἐν στ. 18 (καὶ στ. 22), ἐνθα ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου ταυτίζεται κατὰ τινὰ τρόπον πρὸς τοὺς ἁγίους τοῦ Ὑψίστου. Ὅθεν ἡ συλλογικὴ ἔννοια, ἥτις δὲν τυγχάνει ὀλιγώτερον μεσσιανικῆς, ἐπεκτείνει τὴν προσωπικὴν ἔννοιαν, ἐφ' ὅσον ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου εἶναι συγχρόνως ὁ ἀρχηγός, ὁ ἀντιπρόσωπος καὶ τὸ πρότυπον τοῦ λαοῦ τῶν ἁγίων. Τοιοῦτοτρόπως ὁ ἅγιος Ἐφραὶμ ἐδέχετο ὅτι ἡ προφητεία ἀναφέρεται ἐν πρώτοις εἰς τοὺς Ἰουδαίους (τοὺς Μακκαβαίους), μετὰ δὲ τούτων καὶ πέραν αὐτῶν καὶ κατὰ ἕνα τρόπον πλήρη εἰς τὸν Ἰησὺν...». Ἐν *Interpreter's Dictionary of the Bible*, ὑπὸ S. B. Frost, *Daniel*, 1962, σελ. 762: «...Ἡ πρώτη ὁρασις εἶναι περὶ τῶν τεσσάρων κτηνῶν... Ἀντιπροσωπεύουν τέσσαρας αὐτοκρατορίας... ἀλλὰ τότε ἀκολουθεῖ μία θεοφάνεια—χρίσις, τὸ (τέταρτον) θηρίον καταστρέφεται, καὶ ἐν πέμπτῳ βασίλειον ἐκφραζόμενον διὰ μιᾶς ἀνθρωπίνης μορφῆς ἐγκαθίσταται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὡς μὴ αἰώνιος κυριαρχία. Τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι τὸ βασίλειον τοῦ Θεοῦ ἐνοωματοῦμένον εἰς τὸν λαὸν τοῦ Ἰσραὴλ». Καὶ ἐν *The Interpreter's Bible*, τόμ. 6, ὑπὸ A. Jeffery and G. Kennedy, *Daniel*, 1956, σελ. 461: «...Ἐφ' ὅσον ἕκαστον θηρίον ἀντεπροσώπευε ἀμφοτέρω, ἕνα βασιλεῖα καὶ ἐν βασίλειον, ἡ μορφή αὕτη

αὐτῆς γραμμῆς πρὸς τὴν παραδοσιακὴν λαϊκὴν ἐλπίδα¹⁹³ καὶ οὐχὶ εἰς τὴν δημιουργίαν μιᾶς νέας ὑπερβατικῆς ἐσχατολογίας. "Οθεν ἡ ὑπὸ πολλῶν διατυπωθεῖσα ἄποψις περὶ ὑπάρξεως ἐν Δανιὴλ ὑπερβατικοῦ ἢ οὐρανίου Μεσσίας δὲν δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ¹⁹⁴. «Ὡς πρὸς τὰς Παραβολὰς τοῦ Ἐνώχ ὅμως ὑπάρχει πραγματικὸν πρόβλημα, χρῆζον σοβαρᾶς ἐξετάσεως καὶ ικανοποιητικῆς ἐρμηνείας»¹⁹⁵, καθὼς καὶ ὡς πρὸς τὰ κείμενα τῶν Σιβυλλείων Χρησμῶν, τοῦ Ἑσδρα καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως Βαρούχ¹⁹⁶, ἐν τοῖς ὁποίοις κειμένοις αἱ ἀναφοραὶ εἰς τὴν μορφήν τοῦ «Ἰιοῦ τοῦ Ἀνθρώπου» εἶναι μικροτέρας σημασίας¹⁹⁷. Οὕτω κατὰ τὸν ὀρισθέντα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ χρόνον¹⁹⁸, τῆς ἐλεύσεως τοῦ Μεσσία, θὰ προηγηθῇ ἡ μετάνοια καὶ ἡ μεταστροφή τῶν ἐθνῶν¹⁹⁹, καθὼς καὶ ἡ ἐμφά-

(ὡς υἱοῦ ἀνθρώπου) ἀντιπροσωπεύει ἐπίσης ἓνα βασιλεῖα καὶ ἓν βασίλειον. Ἐν στ. 22 εἶναι οἱ ἄγιοι ἐκεῖνοι, οἵτινες κατέχουν τὴν βασιλείαν, καὶ ἡ μορφή αὕτη συμβολίζει τὴν βασιλείαν τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ... Ἐνταῦθα ἡ μορφή ἀντιπροσωπεύει οὐχὶ τοὺς ἁγίους ἀλλὰ τὸ βασίλειον τῶν ἁγίων καὶ τὸν βασιλεῖα, ὅστις εἰσάγει τὸ βασίλειον τοῦτο, τὸν μεσσιανικὸν βασιλεῖα. Αὕτη εἶναι ἡ σύνθεσις μεταξὺ Ἰιοῦ Ἀνθρώπου καὶ μεσσιανικοῦ βασιλείως...).

193. Πρβλ. D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 327.

194. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγούριδου, Ἐνώχ, σελ. 80. Βλ. Π. Ι. Μπρατσιώτου, Ὁ Ἰὼς τοῦ Ἀνθρώπου, σελ. 198, ἔνθα: «Παρά τῷ Δανιὴλ δ' ὅμως ἐμφανίζεται ἡ ἰδέα περὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐξελικτικῶς ἐπὶ τὸ μᾶλλον συγκεκριμένον καὶ σαφέστερον, ὅς δ' εἰπεῖν καὶ μᾶλλον ὑπερκόσμιον». Α. Ρ. Ηαστούπισ, *The Conception of the Messiah*, σελ. 16· ὁμιλεῖ περὶ ἐξιδανικευμένης ἀνθρωπίνης μορφῆς. Γ. Χ. Ρηγιοπούλου, Ἡ περὶ Μεσσία πίστις, σελ. 28 «...ὁ Ἰὼς τοῦ Ἀνθρώπου ἐθεωρήθη ἔστω καὶ ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ, ὡς ἐνδοξος, ὑπερβατικὸς Μεσσίας». W. A. Curtis, *Jesus Christ the Teacher*, σελ. 135: «ἐν Δαν., 7:13 δὲν ὑπῆρχεν «Ἰὼς τοῦ Ἀνθρώπου», ἀλλὰ τις «ὡς υἱὸς ἀνθρώπου». D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 327: «θὰ ᾗτο δύσκολον νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὸν αὐτὸν τοῦ ἀνθρώπου» ἐν ὅροις ἐνὸς Μεσσία. S. Mowinkel, *He That Cometh*, σελ. 352, δέχεται ὅτι ἡ ἔκφρασις αὐτοῦ ἀνθρώπου» εἶναι συλλογικὴ καὶ ὅτι ἐκ τοῦ Δαν. 7 δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι περὶ τὸ 200 π.Χ., ἢ καὶ ἐνωρίτερον, ὑπῆρχεν ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ ἡ ἀντίληψις περὶ οὐρανίας ὑπάρξεως ἐν ἀνθρωπίνῃ μορφῇ (πρβλ. E. Jacob, *Theology of the Old Testament*, London 1958, σελ. 341). Κατ' οὐσίαν ὁ Mowinkel ἐντόνως διαχωρίζει τὰς ἐννοίας «Μεσσίας» καὶ «Ἰὼς τοῦ Ἀνθρώπου». Α. Οepke, «Παρουσία», σελ. 862: Τὸ Δαν., 7:13 εἶναι τὸ σημεῖον ἐκκινήσεως μιᾶς νέας ἐξελίξεως. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ θηρία (ἐγκόσμοι αὐτοκρατορίαι) ἐκ τῆς ἀβύσσου, ἔρχομεν τὸν ἀνθρώπον (τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ). Ἡ ἀναφορὰ δὲν εἶναι εἰσέτι εἰς τὴν προσωπικὴν προϋπάρχουσαν καὶ ἱστορικὴν παρουσία τοῦ Μεσσία. Εἶναι κατανοητὸν ὅμως, ὅτι ἡ ἐπακολουθήσασα ἐποχὴ θὰ ἔθετε τὴν προσωπικὴν ἐρμηνείαν ἐν τοῖς προηγουμένοις καὶ θὰ ἐλάμβανεν ἐκ τοῦ κειμένου τὴν ἀντίληψιν τῆς προϋπάρξεως, καθὼς καὶ τὰ χρώματα τοῦ δράματος, διὰ νὰ ζωγραφίσῃ τὴν μεταγενεστέραν εἰκόνα τῆς παρουσίας. Τέλος ὁ A. L. Moore, *The Parousia*, σελ. 13, θεωρεῖ τὸν ὅρον «Ἰὼς τοῦ Ἀνθρώπου» περιεκτικώτερον καὶ ἱκανὸν νὰ ἀναλάβῃ ἐν ἑαυτῷ τὴν παλαιότεραν ἐλπίδα τοῦ Μεσσία ἐν τῇ στενωτέρᾳ αὐτῆς ἐννοίᾳ.

195. Σ. Χ. Ἀγούριδου, Ἐνώχ, σελ. 80.

196. Α. Ρ. Ηαστούπισ, *The Conception of the Messiah*, σελ. 14.

197. Πρβλ. D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 331.

198. IV Ἑσδρας, 4:36 ἐξ. 6:5 Βαρούχ, 48:2 ἐξ.

199. Σιβύλ. Χρησμοὶ III, 556.

νις προδρόμου²⁰⁰. Καταστροφὰὶ καὶ θλίψεις θὰ σηµάνουν τοὺς ἐσχάτους καιροὺς²⁰¹ καὶ χάσµα μέγα θὰ ὑπάρξῃ μεταξύ τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου κόσμου²⁰². Σημεῖα²⁰³ δὲ καὶ πόλεμοι²⁰⁴ θὰ ἀναγγεῖλουν τὴν γέννησιν «παιδός»²⁰⁵,

200. I 'Ενώχ, 89:52· 'Αποκάλ. Βαρούχ, 77:24· IV 'Εσδρας, 7:109.

201. IV 'Εσδρας, 4:52· 5:1-9· 6:20-24· II Βαρούχ, 25:2,4· 27· 48· Σιβύλ. Χρησµ., III, 77-91, 280 ἐξ., 632· I 'Ενώχ, 56:5-8· 58:2-3 κ.ά.

202. IV 'Εσδρας, 4:26· 5:50-55.

203. Σιβύλ. Χρησµοί, III, 796 ἐξ.· IV 'Εσδρας, 4:51-5:13· 9:3 (πρβλ. 6:20,24)· II Βαρούχ, 27:14· 48:32.

204. Σιβύλ. Χρ., III, 798· V, 107 ἐξ.· I 'Ενώχ, 56:5-8· 90:19· IV 'Εσδρας, 5:9-12· 6:21-24· 13:5,8-11 (πρβλ. 'Εκκλησι., 36:6-8· Τωβίτ, 13:11).

205. II 'Εσδρας, 13:32,37,52· IV 'Εσδρας, 4:40 (πρβλ. II Βαρούχ, 22· 23:5). Τὸ πρόβλημα σχετικῶς µὲ τὴν ὑπαρξίν προσωπικοῦ Μεσσία (individual personality) ἢ τοῦ συνόλου τοῦ λαοῦ ἐντὸς τῶν ὅρων «Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου», «Δοῦλος τοῦ Θεοῦ», «Παῖς» κ.λ.π. ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ καὶ τῷ μεταγενεστέρῳ Ἰουδαϊσµῷ εἶναι τεράστιον, ἡ δὲ βιβλιογραφία εἶναι ἀπέραντος ἐπὶ τοῦ θέματος. Πλεῖστοι ὅσοι δέχονται, ὡς εἶδοµεν, τὴν συλλογικὴν ἐννοίαν τῶν ὅρων τούτων. Καὶ ἐν τῷ Ἐνώχ τῷ ἰδίῳ οἱ ὅροι «Δίκαιος», «Ἐκλεκτός» καὶ «Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου» σηµαίνουν τὸν μεσσιανικὸν λαὸν καὶ φανεροῦν τὸν συλλογικὸν χαρακτήρα αὐτῶν (Σ. Χ. 'Α γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, Ἐνώχ, σελ. 88 ἐξ.). Ὁ Β. Βέλλας ἀντιτίθεται εἰς τὴν ἐρµηνείαν ταύτην, θεωρεῖ δὲ παρερµηνείαν νὰ ἐννοήσωµεν ὑπὸ τὸν «Δοῦλον τοῦ Θεοῦ» τὸν Ἰσραηλιτικὸν λαόν, ἐν συλλογικῇ ἐννοίᾳ. Προσπαθεῖ µάλιστα νὰ ἐξηγήσῃ καὶ τὴν πλάνην, ὡς λέγει, ἐπ' αὐτοῦ καὶ αὐτῶν τούτων τῶν Ὁ ἐρµηνευτῶν. «Τὸ γεγονός ὅτι ἐν αὐτῷ τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἠσαίου (Ἠσ., 44:2) καὶ ἐκτὸς ἀκόµη αὐτοῦ (Ἰερ., 30:10· Ἰεζεκ. 28:25) ὡς δοῦλος τοῦ Θεοῦ χαρακτηρίζεται ὁ Ἰσραήλ καὶ ἡ ἀπλὴ ἀφ' ἑτέρου παρατήρησις ὅτι ἤδη οἱ Ὁ ἐν Ἠσ., 42:1 ὑπὸ τὸν «Δοῦλον» ἐννόησαν τὸν Ἰσραήλ προσθέσαντες... εἰς τὸ κείμενον τὰς λέξεις «Ἰακώβ-Ἰσραήλ» καὶ περαιτέρω ὅτι ἐν αὐτῷ τῷ Ἐβραϊκῷ κειµένῳ (Ἠσ., 49:3) κατάρθωσε νὰ εἰσχωρήσῃ «ὁ Ἰσραήλ» ὡς ἐπεξηγήσεις τῆς λέξεως «Δοῦλος», ἡγαγον πολλοὺς τῶν ἐρευνητῶν νὰ ἐκλάβουν τὴν λέξιν «Δοῦλος», ὡς ἤδη οἱ Ὁ καὶ Ραββίνοι τινες ἔπραξαν, ἐν περιληπτικῇ ἐννοίᾳ, νοήσαντες τὸν Ἰσραήλ καὶ ἐρµηνεύσαντες ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης τὰ σχετικὰ κεφάλαια... Ἡ ἐρµηνεία, ἡ δεχοµένη ὅτι ὑπὸ τὸν Δοῦλον νοεῖται πανταχοῦ ὁ Ἰσραηλιτικὸς λαός, δὲν νομίζω, συνεχίζει, ὅτι εἶναι ὀρθή... Δέον μετὰ πλείστων ἐρευνητῶν ν' ἀπορρίψωµεν τὴν συλλογικὴν τῆς λέξεως «Δοῦλος» ἐννοίαν καὶ ὑπὸ τοῦτον νὰ νοήσωµεν ἐν µόνον ἄτομον» (Θρησκευτικαὶ Προσωπικότητες τῆς Π. Δ., 1957², τόµ. Α', σελ. 296-298). Ἐπίσης ἀλλαχοῦ τονίζεται ὅτι ὁ Μεσσίας καὶ ὁ «Δοῦλος» τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸ αὐτὸ πρόσωπον ('Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 304). Φαίνεται ὅµως ὅτι οἱ Ὁ ὀρθῶς κατενόησαν τὰ κείμενα καὶ ὑπὸ τὸν «Δοῦλον» ἡγόησαν τὸν «Ἰσραήλ», ἐρµηνεύσαντες οὕτω τὸν προβληματικὸν τοῦτον ὅρον ἐν συλλογικῇ ἐννοίᾳ, ἐν τῇ ὁποίᾳ φαίνεται ἀναδυοµένῃ ἀντιπροσωπευτικῇ τις μορφή. Ὁ καθηγητὴς κ. Ἀγουρίδης ἐκ τοῦ σημείου τούτου ἐκινῶν προχωρεῖ εἰς τὴν κατανόησιν τῶν αὐτῶν ὅρων τῆς Ἀποκαλυπτῆς ἡς διὰ τῆς γραµµῆς τῆς ἐνιαίας καὶ ὁργανικῆς ἐνότητος τῆς Βιβλικῆς καὶ Ἰουδαϊκῆς ἐσχατολογίας καὶ συµπεραίνει: «πρέπει νὰ σηµειώσωµεν ὅτι ὅπως ὁ «Δοῦλος» παρ' Ἠσαίᾳ καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου παρὰ Δανιήλ δὲν εἶναι καθαυτὸ μεσσιανικοὶ τίτλοι, ἀλλὰ τύποι (Typbegriffen), τῶν ὁποίων βασικὴ ἐννοία εἶναι ἡ συλλογικὴ (ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ), ἡ ἐννοία ὅµως αὕτη κορυφούται εἰς µίαν προσωπικότητα, εἰς τὸν ἀντιπρόσωπον τοῦ λαοῦ» ('Ἐνώχ, σελ. 86). Περὶ τῆς συλλογικῆς ἐρµηνείας τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου τοῦ Ἐνώχ, καθὼς καὶ τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ πρβλ. Ν. Messel, Der Menschensohn in den Bilderreden des Henoch (Beihefte zur Zeit-

ἦτοι τοῦ «Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου»²⁰⁶, ὅστις ἐξέρχεται ἐκ τῆς θαλάσσης ἢ κατέρχεται ἐκ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ²⁰⁷. Τέλος τὸ ἔργον αὐτοῦ θὰ εἶναι καταστρο-

schrift fur die alttestamentliche Wissenschaft τόμ. XXXV), Giessen 1922, σελ. 18-32· T. W. Manson (ὅστις εἶναι ὁ ὕμνος ἐκπρόσωπος τῆς συλλογικῆς ἐρμηνείας), The Teaching of Jesus, σελ. 211 ἐξ.· 263 ἐξ.: «The Son of Man in Daniel, Enoch and Gospels», σελ. 171-93· The Servant Messiah, σελ. 72-74· M. Black, «The Son of Man in the Old Biblical Literature» (The Expository Times, τόμ. LX), Edinburgh, 1948, σελ. 14· C. J. Cadoux, The Historic Mission of Jesus, London 1941, σελ. 90-103· H. H. Rowley, The Relevance of Apocalyptic, σελ. 114 ἐξ.· D. S. Russell, The Method and the Message, σελ. 350 ἐξ. Πάντως τὸ θέμα δὲν εἶναι εὐκόλουν δι' ἀπαντήρεις, ὡς ἰσχυρίζεται καὶ ὁ O. Cullmann, The Christology of the New Testament, London 1963², σελ. 54, ὅστις διακρίνει εἰς τὰ κείμενα τὸν τονισμὸν καὶ τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς συλλογικῆς ἐννοίας (πρβλ. C. R. North, The Suffering Servant in Deutero-Isaiah: An Historical and Critical Study, London 1948· H. H. Rowley, «The Suffering Servant and the Davidic Messiah», ἐν Oudtestamentische Studien 8, 1950, σελ. 100 ἐξ.· W. Zimmerli and J. Jeremias, The Servant of God, London 1965, σελ. 37 ἐξ.· Ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦ «Δούλου» καὶ τοῦ «Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου» λίαν κατατοπιστικαὶ ἀπόψεις καὶ ἀποδείξεις ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ H. H. Rowley, The Servant of the Lord and other Essays on the Old Testament, London 1952, διὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ὑποστηριζομένην ἐρμηνείαν περὶ «συλλογικῆς προσωπικότητος» (corporate personality) τοῦ «Δούλου», καθὼς καὶ ὑπὸ τοῦ D. S. Russell, The Method and the Message of the Jewish Apocalyptic, London 1964, σελ. 350-52, ὅστις ἀκολουθῶν τὰς ἀπόψεις τοῦ T. W. Manson καὶ H. H. Rowley ἐπὶ τῆς ἐρμηνείας τοῦ ὅρου «Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου» παρὰ Δανιὴλ καὶ Ἐνώχ, ἐκθέτει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἄποψιν περὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου ὑπὸ τὸν τίτλον «A corporate Interpretation». Γενικὴ πάντως εἶναι ἡ διαπίστωσις καὶ ἡ ἀναγνώρισις μιᾶς ρευστότητος εἰς τὴν ἐννοίαν τοῦ ὅρου, συμβολίζοντος ἄλλοτε μὲν τὴν βασιλείαν τῶν ἁγίων, ἄλλοτε δὲ τὸν ἀντιπρόσωπον τῆς βασιλείας (πρβλ. τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφὴν τῶν A. Robert—A. Feuillet, τόμ. I, 1959, σελ. 559-560). Ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ Δούλου, σχετικῶς μὲ τὰ ἀνωτέρω, παρ' ἡμῶν, ὁ καθηγητὴς κ. Π. Μπρατσιώτης σημειώνει «...Τὸ ἀληθές εἶναι ὅτι ὁ ὅρος Ebed Jahve, ὅστις ἀπαντᾷ πρὸς τοὺς ἀνωτέρω καὶ ἐν ἄλλοις χωρίοις τοῦ β' μέρους τοῦ 'Ησ. (μα' 8-9, μβ' 19-22, μδ' 1. 2. 21, με' 4, μη' 20) ἔχει ἐνταῦθα διαφόρους σημασίας καὶ οὐχὶ ἀστόχως παραβάλλεται ὑπὸ τοῦ F. Delitsch πρὸς πυραμίδα, ἥς βάσις μὲν εἶναι σύμπας ὁ ἐμπειρικὸς Ἰσραήλ, τὸ δὲ μέσον ἀποτελεῖ ὁ Ἰσραήλ «κατὰ πνεῦμα, οὐ κατὰ σάρκα», καὶ τὴν κορυφὴν τὸ πρόσωπον τοῦ ἐκ τοῦ Ἰσραήλ ἐγειρομένου Μεσίου τῆς σωτηρίας» (Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, Ἐν Ἀθήναις 1937, σελ. 381). Πρβλ. καὶ N. Π. Μπρατσιώτου, Ἡ θέσις τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, I Εἰσαγωγικά, ἐν Ἀθήναις 1962, σελ. 22 ἐξ., 35 ἐξ., 45 ἐξ., 53 ἐξ., κ.ά.

206. D. S. Russell, The Method and the Message, σελ. 333.

207. Πλεῖστοι ἐκ τῶν ἐρευνητῶν ἐν τισι χωρίοις (ὡς I. Ἐνώχ, 48:2, 3· 46:1-2· 49:2· 62:7· 70:1· II Βαρούχ, 29:3 κ.ά.) διακρίνουν ἐν εἶδος προὔπαρξεν καὶ ἐνδόξου ἐλευσίαν μορφοῦς (πρβλ. A. P. Hastings, The Conception of the Messiah, σελ. 18· B. K. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, σελ. 25· D. S. Russell, Ἐνθ' ἄνω, σελ. 345· S. Mowinkel, He that Cometh, σελ. 370 ἐξ.· W. O. E. Oesterley, An Introduction, σελ. 63, 98· R. Otto, The Kingdom of God, σελ. 188· H. E. Tödt, The Son of Man, σελ. 28· W. Bousset, Die Religion des Judentums, σελ. 263· S. B. Frost, Old Testament Apocalyptic, σελ. 218 ἐξ.· H. H. Rowley, The Relevance of Apocalyptic, σελ. 56 κ.ά.). Ἐνῶ ἕτεροι ὑπὸ τὸν

φικόν καὶ ἀνορθωτικόν²⁰⁸.

Ἐν ταῖς Παραβολαῖς τοῦ Ἐνώχ εἰδικώτερον, αἵτινες μετὰ τὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ εἶναι ἡ δευτέρα κυρία πηγὴ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐμφανίζεται ὁ «Γῖδς τοῦ Ἀνθρώπου» ἢ «ὁ Ἀνθρῶπος»²⁰⁹, τὸ ὅλον θέμα τοῦ Μεσσίου καθίσταται δυσχερέστατον λόγῳ φιλογικῶν κυρίως προβλημάτων²¹⁰. Ἡ ἔκφρασις «Γῖδς τοῦ Ἀνθρώπου» ἐν Ἐνώχ²¹¹ χρησιμοποιεῖται πολλάκις διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν αὐτὴν μορφήν, ἥτις ἀλλαχοῦ ἐν τῷ αὐτῷ κειμένῳ ὑποδηλοῦται διὰ τῶν τίτλων «Μεσσίας»²¹², «Δίκαιος»²¹³ καὶ «Ἐκλεκτός»²¹⁴. Ὁ καθηγητὴς κ. Ἀγουρίδης, κατόπιν λεπτομεροῦς καὶ ἐπισταμένης μελέτης τοῦ κειμένου τοῦ Ἐνώχ, ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου παρατηρεῖ συμπεραίνων τὰ ἀκόλουθα: «1) Δὲν ὑπάρχει ἐν ταῖς παραβολαῖς τοῦ Ἐνώχ οὐσιώδης διαφορὰ εἰς τὴν ἔννοιαν τῶν τίτλων Δίκαιος, Ἐκλεκτός καὶ Γῖδς τοῦ Ἀνθρώπου. Σημαίνουν κατὰ βάσιν καὶ κατ' ἀρχὴν τὸν περιούσιον τοῦ Κυρίου λαόν, τὴν συναγωγὴν τῶν δικαίων. Ἡ ἔννοια

ὅρον «Γῖδς τοῦ Ἀνθρώπου» δὲν διακρίνουν «μεσσιανικὸν τίτλον» (πρβ. G. D a l m a n, The Words of Jesus, Edinburgh 1909, σελ. 249· H. H. R o w l e y, The Relevance of Apocalyptic, σελ. 29, ὅστις κατηγορηματικῶς ὑποστηρίζει ὅτι δὲν ὑπάρχει μαρτυρία περὶ ταυτίσεως τοῦ Γῖδς τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Μεσσίου μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰησοῦ) ἢ ἐν τοῖς κειμένοις εὐρίσκουν ἀμφοτέρας τὰς ἐκδοχὰς (πρβλ. W. O. E. O e s t e r l e y, An Introduction, σελ. 98 ἐξ.) ἐξ αἰτίας ἐνωματώσεως ἐν αὐτοῖς ὀλικοῦ διαφόρων παραδόσεων, τῆς ἰουδαϊκῆς ἐσχατολογικῆς παραδόσεως ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς εὐρυτέρας οἰκουμενικῆς τοιαύτης ἀφ' ἑτέρου (πρβλ. D. V o l z, Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde, σελ. 30). Ἐπίσης βλ. R. H. P f e i f f e r, History of N. Testament Times, σελ. 84, ὅστις βλέπει ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἀνθρώπου (Γῖδς τοῦ Ἀνθρώπου), τοῦ ἐξερχομένου ἐκ τῆς θαλάσσης, νὰ ἐνεργῇ ὁ Θεὸς διὰ τῆς καταστροφῆς τῶν ἐχθρικών δυνάμεων τὴν λύτρωσιν τῆς δημιουργίας Αὐτοῦ καὶ τὴν συγκέντρωσιν τῶν δέκα φυλῶν τοῦ Ἰσραὴλ ἐν τῇ παλαιστίνῃ (IV Ἑσδρας, 13:14-58). Ὁ δὲ T. F. G l a s s o n, The Second Advent, London 1945, σελ. 28 ἐξ., συνδυάζων τὰς δύο ἀνωτέρω μεσσιανικὰς ἐννοίας ἀποκαλεῖ Μεσσίαν τὸν Γῖδς τοῦ Ἀνθρώπου τῶν παραβολῶν τοῦ Ἐνώχ καὶ θεωρεῖ τὸ Δαν., 7:13 ὡς πηγὴν αὐτῶν (D. S. R u s s e l l, The Method and the Message, σελ. 334).

208. Σιβυλ. Χρησ. III, 652 ἐξ., V, 414 ἐξ.· III, 798· V, 107 ἐξ.· IV Ἑσδρ., 13:3-4, 32· II Βαρούχ, 29:3· 30:1· 36:4, 5· 37 ἐξ.· I Ἐνώχ, 38:5· 48:9 (A. P. H a s t o u p i s, The Conception of the Messiah, σελ. 15-18· Γ. X. Π η γ ο π ο ὄ λ ο υ, Ἡ περὶ Μεσσίου πίστις, σελ. 27).

209. I Ἐνώχ, 46:1-6· 48:2-7· 62:5-9, 14· 63:11· 69:26-29· 70:1· 71:17 (D. S. R u s s e l l, Ἐνθ' ἄνωγ., σελ. 327). Πιθανὰς δὲ ἀναφορὰς περὶ Μεσσίου ἔχομεν καὶ ἐν κεφ. 90:37 ἐξ. (Σ. X. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, Ἐνώχ, σελ. 81).

210. Διὰ τὰ φιλογικὰ προβλήματα τοῦ Ἐνώχ βλ. τοὺς: L. G r a y, G. B e e r, P. M. L a g r a n g e, A. H i l g e n f e l d, J. D r u m m o u d, N. M e s s e l l κ. ἄ. (βλ. Σ. X. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, Ἐνώχ, σελ. 82-83 διὰ σχετικὴν βιβλιογραφίαν).

211. I Ἐνώχ, 46:2, 3, 4· 48:2· 62:5, 7, 9, 14· 63:11· 69:26, 27, 29· 70:1· 71:14, 17.

212. Αὐτόθι, 48:10· 52:4.

213. Αὐτόθι, 38:2· 53:6.

214. Αὐτόθι, 39:6· 40:5· 45:3, 4, 5· 49:2, 4· 51:3, 5· 52:6, 9· 53:6· 55:4· 56:6· 61:5, 8, 10· 62:1, 9.

ὅμως τῶν τίτλων τούτων κορυφούται ἐνίοτε εἰς ἓν πρόσωπον, τὸ ὁποῖον εἶναι ὁ ἀντιπρόσωπος ἅμα καὶ τὸ πρότυπον τῆς κοινότητος. Ὑπὸ τὴν παροῦσαν κατάστασιν τοῦ κειμένου τῶν παραβολῶν τοῦ Ἐνώχ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μορφώσῃ τις ἀντικειμενικὴν ἐπὶ τοῦ προκειμένου γνώμην. Ὅπως παρουσιάζεται τὸ κείμενον, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἐπισήμανσιν προφανῶν χριστιανικῶν παρεμβολῶν, εἶναι δυσχερὲς νὰ ἀποφανθῇ τις εἰς τινὰς περιπτώσεις κατὰ πόσον ὁ συγγραφεὺς ἔχει κατὰ νοῦν τὸν λαὸν ἢ ὠρισμένον ἀτομικὸν ὄν. 2) Ἡ ἰδέα τοῦ προσωπικοῦ Μεσσίου βασιλέως δὲν διαδραματίζει σοβαρὸν τινὰ ρόλον εἰς τὰ ἔσχατα τῆς ἱστορίας τῆς κοινότητος δι' ὅλου τοῦ Βιβλίου τοῦ Ἐνώχ. Ὁ κριτὴς καὶ ἐκδικητής, ὁ ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς δόξης καθήμενος, εἶναι κατὰ τὸ γράμμα ἢ κατὰ τὸ πνεῦμα ἡ ἰδία ἢ κοινότης... 3) Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν μεσσιανικῶν ἰδεῶν τὰ ὑπὸ τοῦ βιβλίου τοῦ Ἐνώχ διδασκόμενα δὲν συγκρίνονται πρὸς τὰς μεσσιανικὰς ἐπαγγελίας τῶν ἀρχαίων προφητῶν, οὐδὲ πόρρωθεν δὲ πλησιάζουν τὴν ὑπέροχον εἰκόνα τοῦ Μεσσίου παρ' Ἡσαΐα. Στενωῶς ἐθνικιστικαὶ ἀπόψεις ἐπικρατοῦν εἰς τὸ ἀποκαλυπτικὸν ἔργον τοῦ Ἐνώχ· τὸ θεῖον περιορίζεται εἰς τὰ ὅρια μιᾶς μικρᾶς κοινότητος, ἡ ὁποία ζῇ μὲ τὸ ὄνειρον τῆς ἰδίας εὐδαιμονίας καὶ τοῦ παντελοῦς ὀλέθρου τῶν ἀντιπάλων τῆς. Ὁ Μεσσίας, ὅπου ἐμφανίζεται παρ' Ἐνώχ, εἶναι τὸ ὄργανον τῶν ἐκδικητικῶν καὶ αἰμοδιψῶν αὐτῶν διαθέσεων. Εὐρισκόμεθα ἐδῶ μακρὰν τῆς ἀτμοσφαιρας τῶν Μεγάλων Προφητῶν καὶ τοῦ Ψαλτηρίου»²¹⁵.

Τὰς Μεσσιανικὰς ταύτας ἀντιλήψεις τῆς Ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας, τὰς ὁποίας τόσον περιωρισμένως ἐξεθέσαμεν εἰς τὰς δύο τελευταίας παραγράφους ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ἡ ἀνακάλυψις τῶν χειρογράφων τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης²¹⁶. Εἰς τὰ κείμενα ταῦτα τῆς κοινότητος τοῦ Qumran ὁ Μεσσίας ἢ οἱ

215. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἐνώχ, σελ. 102-103.

216. Περὶ τῆς εὐρέσεως, περιγραφῆς καὶ θεολογίας τῶν κειμένων τούτων ὑπάρχει ἀπέραντος βιβλιογραφία. Τινὰ ἐκ τῶν πλέον ἀντιπροσωπευτικῶν βλ. J. M. Allegro, «Further messianic references in Qumran literature», Jour. of Bibl. Literature, τόμ. LXXV, 1956, σελ. 174-87· M. Black, The Scrolls and Christian Origins, London 1961· M. Burrows, The Dead Sea Scrolls, London 1956· A. Dupont-Sommer, The Dead Sea Scrolls: a preliminary survey (Ἀγγλ. μετ.), Oxford 1952· A. R. C. Leane (ed.), A Guide to the Scrolls, London 1958· J. T. Milik, Ten Years of Discovery in the Wilderness of Judaea (Ἀγγλ. μετ.), London 1959· H. H. Rowley, The Zadokite Fragments and the Dead Sea Scrolls, Oxford 1955 καὶ Jewish Apocalyptic and the Dead Sea Scrolls, London 1957· K. Stendahl (ed.), The Scrolls and the New Testament, London 1958· F. M. Cross, The Ancient Library of Qumran and Modern Biblical Studies, N. York 1961· J. Daniélou, The Dead Sea Scrolls and Primitive Christianity (Ἀγγλ. μετ.), N. York 1962. Καὶ παρ' ἡμῶν: Μ. Σιῶτοῦ, Τὰ χειρόγραφα τῆς Ν. Θαλάσσης, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1961· Α. Χαστοπούη, Τὸ ἐν τοῖς χειρογράφοις τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης ἐγχειρίδιον πειθαρχίας, ἐν Ἀθήναις 1957 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Τὰ χειρόγραφα τῆς Ν. Θαλάσσης ἐν σχέσει πρὸς τὴν Ἀγ. Γραφήν, Θεσσα-

ἀναμενόμενοι Μεσσίαι οὐσιαστικῶς δὲν διαδραματίζουν πρωτεύοντα ρόλον. Ἡ ὅλη ἔμφασις τίθεται ἐπὶ τῆς «κοινότητος»²¹⁷. Οἱ δὲ χαρακτηρισμοὶ «ἐκλεκτός», «δικαίος» κ.τ.λ. ἐνταῦθα δὲν συνοδεύουν τοὺς Μεσσίας, ἀλλὰ τοὺς «ἐκλεκτούς», τοὺς «υἱοὺς τοῦ φωτός», τοὺς ἀγίους τῆς ἱερᾶς κοινότητος, οἵτινες θὰ κληθοῦν νὰ συμμετάσχουν καὶ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν τελικὴν κρίσιν²¹⁸. Ἡ συλλογικὴ δὲ ἔμφασις τῶν κειμένων εἶναι τοιαύτη ὥστε μελετηταὶ τῆς περιωπῆς τοῦ J. Daniélou, G. Vermès κ.ά. νὰ διαβλέπουν ἐφαρμογὴν εἰς τὴν κοινότητα τῶν προφητειῶν τοῦ Ἡσαΐου²¹⁹.

Ἐπὶ τῆς Δανιηλείου διδασκαλίας περὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου ἡ ἀποκαλυπτικὴ τῶν κειμένων τοῦ Qumran οὐσιαστικῶς σιωπᾷ. «Φαίνεται ὅτι ἡγνοεῖτο ἡ περὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου διδασκαλία»²²⁰ καὶ ὅτι οἱ Ἑσσαῖοι δὲν ἐγνώριζον τοιαύτην θεολογίαν²²¹, καθ' ὅσον ἡγνόνουν παντελῶς καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ βιβλίον τῶν Παραβολῶν τοῦ Ἐνώχ. Αἱ δὲ ἀντιλήψεις περὶ «ὑπερβατικοῦ» τινος Μεσσιανισμοῦ, ἐκπεφρασμένου διὰ τοῦ σχήματος τοῦ «Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου», πιθανώτατα ἀνήκουν εἰς μετα-ἑσσαικὰ στάδια ἀναπτύξεως τῆς ἀποκαλυπτικῆς. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ τάσις πολλῶν συγχρόνων μελετητῶν νὰ ἐρμηνευθῇ ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου τῶν Παραβολῶν «περισσότερον συλλογικῶς καὶ ὀλιγώτερον ἀτομικῶς».

λυνίκη 1958· Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Τὰ χειρόγραφα τῆς Ν. Θαλάσσης καὶ ἡ Κ. Διαθήκη, Ἀθήναι 1959· Π. Ν. Σιμωνά, Τὰ εὐρήματα τοῦ Khirbet Qumran, ἐν Ἱεροσολύμοις 1952· Β. Βέλλα, Ἐκ τῶν χειρογράφων τῆς Ν. Θαλάσσης: Τὸ Ὑπόμνημα εἰς τὸ Βιβλίον τοῦ Ἀββακούμ, Ἀθήναι 1958· Περὶ τὰ χειρόγραφα τῆς Ν. Θαλάσσης, Ἀθήναι 1961. Ν. Ι. Λοῦβαρι, Ὁ Διδάσκαλος τῆς Δικαιοσύνης τῆς προχριστιανικῆς ἐπικῆς καὶ τὸ τάγμα τῶν Ἑσσαίων, ἐν περ., Διωσός, τόμ. 1 (1956), σελ. 100 κ.έ. καὶ Γ. Χ. Ρηγόπουλου, Ἡ περὶ Μεσσία πίστις τῶν ἐρημιτῶν τοῦ Khirbet Qumran, ἐν Ἀθήναις 1967.

217. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Χριστός, σελ. 9.

218. Πρβλ. J. Daniélou, The Dead Sea Scrolls, σελ. 74, ὅστις τὴν ἔκφρασιν «ὁ ἐκλεκτός τοῦ Θεοῦ» τὴν κατανοεῖ εἰς οὐλλογικὴν ἔννοιαν καὶ τὴν ὁμοίαν ἔκφρασιν ἐν τῷ Ὑπομνήματι τοῦ βιβλίου Ἀββακούμ 10:13 (πρβλ. 5, 3-4) τὴν ἀποδίδει διὰ τοῦ πληθυντικοῦ καὶ οὐχὶ διὰ τοῦ ἐνικού.

219. Βλ. J. Daniélou, The Dead Sea Scrolls, σελ. 76, ἔνθα συσχετίζονται τὸ Ἡσ. 11:1 καὶ τὸ Ἡσ. 28:16 μετὰ τοῦ Ἐγχείρ. Πειθαρχίας 8:7 ἐφαρμοζομένων ἐν τῇ κοινοῦνότητι καὶ G. Vermès, «Quelques traditions de Qumran», Cahiers Sioniens, σελ. 54, παρὰ Daniélou. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Χριστός, σελ. 9, ἔνθα ὁμιλεῖ περὶ πλήθους ὁμοίων περιπτώσεων.

220. Γ. Χ. Ρηγόπουλου, Ἡ περὶ Μεσσία πίστις, σελ. 86.

221. F. M. Cross, The Ancient Library of Qumran, σελ. 203, σημ. 7.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ἡ πεποίθησις τῆς πραγματώσεως ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς συμφωνίας τοῦ Θεοῦ μετὰ τοῦ λαοῦ Αὐτοῦ Ἰσραὴλ, ἥτις εἶναι ἀρχαιοτάτη καὶ ἐκ τῶν πρώτων βασικῶν ἀρχῶν τῆς ἐθνικῆς συστάσεως τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους καὶ τῆς ἱσραηλιτικῆς θρησκείας¹, διεδραμάτισεν οὐσιαστικὸν διαμορφωτικὸν ρόλον, οὐχὶ μόνον ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ ἰδεολογικοῦ καὶ πρακτικοῦ περιεχομένου τῆς σωτηριοῖστορίας τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερον ἐν τῇ γενέσει καὶ τῇ μετὰ τοσαύτης ἐπιμελείας καλλιιεργείᾳ τῶν ἐσχατολογικῶν προσδοκιῶν αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ἡ περὶ τῶν ἐσχάτων διδασκαλία, ἡ ἡ ἐκφρασις τῶν ἐσχατολογικῶν ἐλπίδων τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραὴλ, δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐν ἀναπόσπαστον τμήμα τῆς ὅλης πίστεως, καὶ ὥς ἐκ τούτου ἀρχαιοτάτη, ὅσον καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ ὅρους Σινᾶ συναφθεῖσα συμφωνία μεταξὺ ταῦ Θεοῦ καὶ τῶν πιστῶν Αὐτοῦ. Ἡ εἰς τὸν Θεὸν πίστις τοῦ Ἰσραὴλ, ὡς αὕτη ἐκτίθεται ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, δὲν δύναται κατ' οὐδένα τρόπον νὰ κατανοηθῇ ὀρθῶς ἄνευ τῆς ἐσχατολογικῆς ταύτης ἀναφορᾶς, διότι «ἡ ἐσχατολογία ἀποτελεῖ οὐσιώδεις συστατικὸν τῆς πίστεως τῆς Π. Διαθήκης»².

Ἡ προσπάθεια τοῦ Ἰσραὴλ κατὰ τοὺς πρὸ τῆς αἰχμαλωσίας χρόνους εἶναι νὰ ἐκφράσῃ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὴν πεποίθησιν αὐτοῦ, ὅτι εἶναι «λαὸς περιούσιος ἀπὸ πάντων ἐθνῶν»³ καὶ νὰ πραγματώσῃ τὴν κυριαρχίαν τοῦ Θεοῦ ἐφ' ὅλης τῆς γῆς⁴. Ἡ αὕτη τάσις συνέχει τὸν Ἰσραὴλ καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μεσοδιαθηκικῆς περιόδου. Αἱ χαλεπαὶ ὅμως ἱστορικαὶ στιγμαὶ τῶν χρόνων τούτων μεταθέτουν εἰς τὸ μέλλον τὴν πραγμάτωσιν τῶν ἐθνικιστικῶν ἐσχατολογικῶν ἐλπίδων καὶ ἀπαιτοῦν διὰ τὸ παρὸν τὴν διαφύλαξιν καὶ σωτηρίαν τοῦ Ἰσραὴλ, ἐφ' ὅσον εἶναι λαὸς τοῦ Θεοῦ. Οὕτω τὸ Ἰουδαϊκὸν ἔθνος, ὡς μία βασιλεία αὐτοῦ τοῦ κόσμου, μεταπίπτει εἰς βασιλείαν τοῦ Θεοῦ⁵. Ἡ ὑπόσχεσις τοῦ

1. O. J. H e m p e l, Das Ethos des A.T., Berlin 1938, σελ. 202, διατείνεται ὅτι ἡ πίστις συμφωνίας τινὸς μεταξὺ Θεοῦ καὶ τῶν πιστῶν αὐτοῦ εἶναι ἀρχαιότερα καὶ αὐτῆς τῆς ἱσραηλιτικῆς θρησκείας, παρὰ H. J. S c h o e p s, Paul, σελ. 89.

2. Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, Ἐσχατολογία, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 5, στ. 934.

3. Ἐξοδος, 19:5.

4. Αὐτόθι, 19,5-6: «Ἐμὴ γάρ ἐστι πᾶσα ἡ γῆ· ὑμεῖς δὲ ἔοσθέ μοι βασιλεῖον ἱεράτευμα καὶ ἔθνος ἄγιον».

5. D. S. R u s s e l l, The Method and the Message, σελ. 297. Καὶ ἀντιστρόφως: Ἡ «θρησκευτικοθηκὴ» αὕτη τάσις ὑπὸ διαφορετικᾶς τοῦ ἔθνους ἱστορικᾶς συνθήκας μετέπιπτεν εἰς «πολιτικοθρησκευτικὴν» καὶ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ κατήντα βασιλεία τοῦ Ἰσραὴλ (Π. Μ π ρ α τ ρ ι ὡ τ ο υ, Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής, σελ. 43-44).

Θεοῦ ὅτι θὰ ἀνορθώσῃ «τὸν θρόνον αὐτοῦ (τοῦ Δαυὶδ) ἕως εἰς τὸν αἰῶνα»⁶ διετηρήθη ἐντόνως ἐν τῇ μνήμῃ τοῦ λαοῦ. Λόγω ὅμως τῆς διαφορετικῆς τροπῆς τῆς ἱστορίας ἡ ἀναμονὴ λαμβάνει συντόμως ἐσχατολογικὸν προσανατολισμὸν καὶ ὁ μελλοντικὸς βασιλεὺς οἴκου Δαυὶδ δὲν εἶναι ἄλλος πλὴν εἰ μὴ ὁ ἀναμενόμενος ἐθνικὸς Μεσσίας, πολιτικοῦ οὐσιαστικῶς χαρακτῆρος.

Ἡ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἐσχατολογία, ἐνῶ ἀκολουθεῖ τὴν γενικὴν ρευστότητα τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς, ἰδιαιτέρως εἰς τὰς διδασκαλίας αὐτῆς περὶ τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας καὶ περὶ τῶν ἐσχάτων, συνεχίζει καὶ κατὰ τὴν μεσοδιαθηκικὴν περίοδον νὰ εὐρίσκεται ἐν τῇ αὐτῇ συνεχεῖ διαμορφώσει, μὲ τὴν μόνην διαφορὰν ὅτι ἡ νέα ἐσχατολογία ἐξαίρει τὴν ὑπερβατικότητα τοῦ Θεοῦ καὶ ἐντείνει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀποκαλυπτικῶν κειμένων εἰς τὸν προσδιορισμὸν πλὴν τοῦ χρόνου τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ τέλει τῆς ἱστορίας⁷. Ἡ περὶ τῶν ἐσχάτων διδασκαλία τῆς Ἀποκαλυπτικῆς καίτοι προῆλθε διὰ μιᾶς ἱστορικῆς ἐξελίξεως ἐκ τοῦ περιεχομένου τῆς προφητείας καὶ διαφέρει οὐσιωδῶς τοῦ ὑψηλοῦ προφητικοῦ κηρύγματος⁸ μᾶς ἐπαρουσίασε σημαντικὸν ἀριθμὸν θεμάτων, ὡς εἶδομεν, ἅτινα ἐνδιαφέρουν ἀμέσως καὶ τοὺς συγγραφεῖς τῆς Κ. Διαθήκης. Τὸ δὲ γεγονὸς ὅτι ἐν τῷ συνόλῳ τῆς ἀποκαλυπτικῆς ταύτης φιλολογίας εὐρίσκομεν τὸ ὑπόβαθρον τῆς διατυπώσεως τῶν πλείστων ἐσχατολογικῶν πεποιθήσεων τῆς Κ. Διαθήκης καθιστᾷ τὸ θέμα τῆς παρουσίας ἐργασίας λίαν ἐνδιαφέρον καὶ ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν διὰ σοβαρὰν μελέτην. Ἐκ τούτου κατανοεῖ τις τὸ μέγιστον ἐνδιαφέρον καὶ τὴν καταπληκτικὴν προσπάθειαν, ἣν καταβάλλει ἡ σύγχρονος θεολογικὴ ἔρευνα, διὰ τὴν ἐξονυχιστικὴν μελέτην τῆς Ἀποκρύφου καὶ Ἀποκαλυπτικῆς Γραμματείας. Πιστεύομεν ὅτι κάθε σοβαρὰ ἔρευνα καὶ μελέτη τῶν ἱερῶν κειμένων τῆς Κ. Διαθήκης πρέπει νὰ ἔχῃ ὡς ἀφετηρίαν, παραλλήλως πρὸς τὴν γνῶσιν τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως τῆς Π. Διαθήκης, καὶ τὴν ὀρθὴν κατανόησιν τῆς ἀποκαλυπτικῆς θεολογίας τῶν περὶ τὴν Κ. Διαθήκην χρόνων, ἥτις ἀσφαλῶς προῆλθε δι' ἐξελίξεως ἐκ τῆς θεολογίας τῆς προφητείας παρὰ τὰς πολλὰς μεταξὺ αὐτῶν διαφοράς. Διότι αἱ ἀπὸ τοῦ Β' π.Χ. αἰῶνος καὶ ἐξῆς ἐσχατολογικαὶ κυρίως ἀντιλήψεις τῶν διαφόρων θρησκευτικῶν μερίδων τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, ὡς τῶν Ζηλωτῶν, τῶν Ἑσσαιῶν κ.λπ., ἀποτελοῦν ἀναμφισβητήτως τὴν ἀτμόσφαιραν ἐντὸς τῆς ὁποίας ἠκούσθησαν τὰ κηρύγματα τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων Αὐτοῦ. Τὰ ἀποκαλυπτικά κείμενα δύνανται νὰ θεωρηθοῦν μεγάλης ἀξίας, παρὰ τὰς ὑπερβολὰς καὶ νέας τάσεις αὐτῶν, διότι ἐκφράζουν τὸ πνεῦμα ἐνὸς λαοῦ εὐρισκομένου ἐν ζώσῃ καὶ διαρκεῖ ἐξελίξει⁹, ἥτις ἔχει προεκτάσεις καὶ ἐν τοῖς

6. Β' Βασιλ., 7:13.

7. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἑσχατολογία, στ. 937.

8. Πρβλ. Β. Χ. Ἰωαννίδου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, σελ. 443 ἐξ.

9. Πρβλ. W. O. E. Oesterley, An Introduction to the Books of the Apocrypha, σελ. 111.

κειμένοις τῆς ἀρχεγόνου χριστιανικῆς γραμματείας. Τὸ χριστιανικὸν περιεχόμενον τοῦ πλήθους τῶν μεσσιανικῶν καὶ ἐσχατολογικῶν ὄρων τῆς Κ. Διαθήκης δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ νὰ καθορισθῇ ἐπακριβῶς ἄνευ τῆς ἀκριβοῦς γνώσεως καὶ κατανόσεως τῶν ὄρων τούτων ἐν τῇ συγχρόνῳ τῇ Κ. Διαθήκῃ Ἰουδαϊκῇ ἐσχατολογίᾳ¹⁰. Ἡ ἀτμόσφαιρα, ἡ ὁρολογία καὶ αἱ ἰδιόμορφοι μεσσιανικαὶ καὶ ἐσχατολογικαὶ ἀνησυχίαι καὶ ἀναζητήσεις τῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας ἀπαντῶνται εὐρέως καὶ ἐν τοῖς κειμένοις τῆς Κ. Διαθήκης. Πλεῖστα ἐσχατολογικὰ στοιχεῖα, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχικὴ καὶ μεταγενεστέρα ἐξέλιξις θὰ ἐνδιέφερε τὸν μελετητὴν τῆς Κ. Διαθήκης, ὑπάρχουν εἰς ἅπαντα σχεδὸν τὰ βιβλία τῶν Ἀποκαλύψεων.

Ἰδιαιτέρως μεγάλην σπουδαιότητα ἔχει ἡ μελέτη καὶ ἡ κατανόησις τῶν ὄρων καὶ τῶν εἰκόνων περὶ τῶν ἐσχάτων τῆς Κ. Διαθήκης ἐντὸς τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀτμοσφαίρας καὶ τῶν Ἰουδαϊκῶν προϋποθέσεων τῶν χρόνων ἐκείνων, διότι ἐν τῇ νεωτέρᾳ θεολογικῇ ἐρευνῇ ἡ τάσις ἦτο συνήθως νὰ ἐρμηνευθοῦν πάντα ταῦτα ἐντὸς ἐλληνιστικῶν καὶ οὐχὶ Ἰουδαϊκῶν πλαισίων. Ἐκ τούτου καὶ ἡ παρανόησις ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν τῶν ἐσχατολογικῶν ἀντιλήψεων τῆς Κ. Διαθήκης ἐν τῇ συγχρόνῳ θεολογίᾳ. Καθίσταται ἤδη φανερόν ὅτι ἡ πλήρης καὶ ὀρθὴ κατανόησις τῆς Κ. Διαθήκης εἶναι ἀδύνατος ἄνευ τῆς γνώσεως οὐχὶ μόνον τῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης ἀλλὰ καὶ τῶν ἀποκρύφων αὐτῆς, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁλοκλήρου τῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας, διότι ἐν αὐτοῖς περιλαμβάνονται ἅπασαι αἱ ἐκδηλώσεις τοῦ μεσσιανικοῦ καὶ ἐσχατολογικοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς¹¹. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς τὸ Εὐαγγέλιον Αὐτοῦ ἐθεμελίωσε σαφῶς ἐπὶ τῶν ἀληθειῶν τῆς Ἰουδαϊκῆς παραδόσεως καὶ «ἄνευ αὐτῶν εἶναι ἀκατανόητον, ἐνῶ ἡ προφητικὴ τῆς Π. Διαθήκης διδασκαλία προδιαγράφει τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἀπολυτρωτικὸν αὐτοῦ ἔργον, ὡς Μεσσίου»¹².

Ἐνταῦθα δὲν ἀποσκοποῦμεν νὰ ἐκθέσωμεν τὰς διαφορὰς καὶ ὁμοιότητας ἐπὶ τῶν ἐσχατολογικῶν πεποιθήσεων τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τῆς Κ. Διαθήκης, ἀλλ' ἀπλῶς ἐπισημαίνομεν μόνον τὴν ὑπάρχουσαν σχέσιν ἐν τῇ διαδοχικῇ αὐτῶν ἐξελίξει καὶ τῇ ἱστορικῇ των ἐκπληρώσει. Μία ἐκ τῶν βασικῶν ἀληθειῶν τῆς Π. Διαθήκης, ὡς γνωστόν, εἶναι ἡ συγκεκριμένη καὶ ἀποκαλυπτικὴ παρουσία τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ζωῇ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ ἀδιάρρηκτος σχέσις Θεοῦ καὶ Ἱστορίας. Ἡ Κ. Διαθήκη οὐχὶ μόνον συνεχίζει τὴν θεολογικὴν ταύτην παράδοσιν ἀλλὰ καὶ ἀναπτύσσει περαιτέρω αὐτὴν διὰ τῆς ὑψιπετοῦς Ἰωαννείου θεολογίας τῆς σαρκώσεως τοῦ Λόγου¹³. Οὕτως, ἐνῶ πρὸ τῶν χριστιαν-

10. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγοῦρῖδου, Ἐσχατολογία, στ. 938.

11. Πρβλ. Μ. Α. Σιώτου, Ἱστορία καὶ Ἀποκάλυψις, σελ. 37.

12. Ν. Π. Μπρατσιώτου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Θεολογίαν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, Ἀθῆναι 1967, σελ. 58.

13. Ἰωάν. 1:14: «Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν».

νικῶν χρόνων ἴσταται ἡ περὶ τῆς ὑπερβατικότητος τοῦ Θεοῦ διδασκαλία τῆς Ἀποκαλυπτικῆς, ἡ Κ. Διαθήκη συνεχίζει τὴν ἀρχαίαν τῆς Π. Διαθήκης ἱερὰν παράδοσιν καὶ βλέπει τὴν σφύζουσαν χάριν τοῦ Θεοῦ νὰ εἶναι βαθυτάτον συστατικὸν τοῦ κόσμου καὶ νὰ πραγματοποιοῖ τὸ λυτρωτικὸν ἔργον ἐν τῇ ἱστορικῇ πλέον πραγματικότητι τῆς Ἐκκλησίας¹⁴. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐνῶ ἀποτελεῖ τὸ μεταίχμιον μεταξὺ τῶν δύο Διαθηκῶν δὲν διασπᾷ τὴν ἱστορίαν ἀλλὰ συνέχει αὐτὴν διὰ τῆς αἰωνίου δημιουργικῆς καὶ λυτρωτικῆς πράξεως τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ἀκόμη τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους ἐσχατολογικὴ ἐνατένισις τοῦ μέλλοντος καὶ ἡ συνέχουσα τὴν ἰουδαϊκὴν ἱστορίαν ἀναμονὴ τοῦ τέλους συνεχίζει νὰ ὑπάρχῃ καὶ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ, συνδέουσα πλέον τὸ παρελθόν καὶ τὸ μέλλον ἐν τῷ προσώπῳ καὶ τῇ ἀποστολῇ τοῦ σταυρωθέντος καὶ ἀναστάντος Ἰησοῦ, τοῦ ἀναμενομένου καὶ πάλιν Κυρίου τῆς δόξης. Ὁ ἀρραβὼν ἐπραγματοποιήθη διὰ τῆς ἐλεύσεως τοῦ προσδοκωμένου ὑπὸ τῶν προφητειῶν καὶ τῶν ἀποκαλύψεων Μεσσίου. Ὁ νέος λαὸς τοῦ Θεοῦ προγεύεται τῆς χαρᾶς τῆς μελλούσης μακαριότητος τῶν γάμων τοῦ Νυμφίου τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἀναμενομένη ἐσχάτη Κρίσις θὰ εἶναι ὁ τελικὸς λόγος τῆς ἀγάπης, ὡς τῆς δημιουργικῆς προαιωνίου τῶν πάντων αἰτίας. Ἡ Κ. Διαθήκη, ὡς ἡ φυσικὴ συνέχεια τῶν μεγάλων Προφητῶν, τῶν Ψαλμῶδων καὶ πάντων γενικῶς τῶν συγγραφέων τῆς Π. Διαθήκης, ἀναβιώσασα ἐν ἑαυτῇ τὸ ἀληθινὸν προφητικὸν χάρισμα, διακρίνεται ἐν τῇ οὐσίᾳ τῶν Ἀποκαλύψεων καὶ προσβλέπει εἰς τὴν τελικὴν παλιγγενεσίαν¹⁵, ὡς τοῦ τέλους τῆς λυτρωτικῆς πράξεως τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Ἡ Ἐκκλησία διὰ τῶν μυστηρίων, τῆς λατρείας καὶ τῆς ἀγάπης τῶν πιστῶν αὐτῆς, πληροῖ τὴν ἱστορίαν χαρᾶς, ἀναμένουσα, ὡς ἱερὰ κοινότης καὶ θεία κοινωνία, νὰ προσαχθῇ, πρὸ τοῦ θρόνου δόξης τῆς ἐσχάτης ἡμέρας, ἵνα συνδοξασθῇ μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ Κυρίου Ἰησοῦ. Ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀγωνιᾷ πλέον διὰ τὸ τέλος, ἀλλ' εὐρίσκεται ἐν βιωματικῇ προσδοκίᾳ, διότι ἐντὸς τῶν μυστηρίων αὐτῆς ἅπαντα τὰ γεγονότα τῶν Ἐσχάτων, τὰ προσδοκώμενα ὑπὸ τῆς Προφητείας καὶ τῆς Ἀποκαλυπτικῆς, εἶναι ἤδη παρόντα ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ εὐρίσκονται ἐν ἐνεργείᾳ¹⁶. Ἡ Ἐκκλησία οὕτως, ὡς μία «ἐσχατολογικὴ κοινότης»¹⁷, καθιστᾷ τὸν ἱστορικὸν Χριστιανισμόν οὐσιαστικῶς ἐσχατολογικόν. Ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησίας ἡ κεκρυμμένη ἱστορία ἐν ἐλπίδι καὶ προσδοκίᾳ ὁρᾶται ὡς παροῦσα

14. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ί δ ο υ, Ἑσχατολογία, στ. 939.

15. Ματθ. 19:28.

16. Πρβλ. Ρ. Ε ν δ ο κ ι μ ο ν, Orthodoxie, Paris 1959, σελ. 318, παρὰ Ν. Α. Ν η σ ι ὡ τ η, Προλεγόμενα εἰς τὴν Θεολογικὴν Γνωσιολογίαν, Ἀθῆναι 1965, σελ. 238, σημ. 1.

17. G. F l o r o v s k y, Eschatology in the Patristic Age: an Introduction, ἄρθρον ἐν Texte und Untersuchungen (Studia Patristica), Berlin 1957, τόμ. II, μέρος II, σελ. 235.

πραγματικότης. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ὁ μόνος χώρος τῆς ἀληθοῦς κατανοήσεως τῶν ἐσχατολογικῶν θεμάτων. Ἐντὸς αὐτῆς ὁ ἱστορικὸς Χριστιανισμὸς καὶ ὁ ἐσχατολογικὸς Χριστιανισμὸς εὐρίσκονται εἰς μίαν ἀπόλυτον ἁρμονίαν «διαδοχῆς» καὶ οὐχὶ συγκρούσεως. Ἱστορία καὶ Ἐσχατολογία ἐν τῷ Χριστιανισμῷ συμπορεύονται πρὸς τὴν «ἀποκατάστασιν»¹⁸ καὶ τὴν «ἀνακεφαλαίωσιν»¹⁹ τῶν πάντων. Οὕτως ἡ ἐσχατολογικὴ ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας ἐν τῷ Χριστιανισμῷ δὲν ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἱερὰν ἱστορίαν τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἀλλὰ εἶναι αὐτῆς «τὸ πλήρωμα τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσι πληρουμένου»²⁰. Ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κατευθυνομένη ἐξελίξει ὁ Χριστιανισμὸς δύναται νὰ κατανοηθῇ ἐν τῇ ἱστορίᾳ οὐχὶ ὡς μία ἀπλῆ προέκτασις ἢ συμπλήρωμα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἀλλὰ ὡς ὑπέρβασις αὐτοῦ. Ὁ Ἰουδαϊσμὸς ἱστορικῶς «δύναται νὰ κατανοηθῇ ὡς ᾿προφητεία» καὶ ὁ Χριστιανισμὸς ὡς ᾿πλήρωσις. Ὁ Ἰουδαϊσμὸς εὐρίσκεται ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐξελίξει ἑναντι τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐν τῷ ὁποίῳ καὶ εὐρίσκει τὴν πλήρωσίν του»²¹. Ὡς ἐκ τούτου αἱ προφητεῖαι, οἱ παλαιοὶ τύποι καὶ αἱ παλαιαὶ μορφαί, καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ ἀκατάλυτοι θεσμοὶ τῆς Ἰουδαϊκῆς θρησκείας δύνανται νὰ κατανοηθοῦν ἀξιολογικῶς μόνον ὡς «προτύπώσεις»²² καὶ «σκιὰς»²³, ὡς ἐν προεικόνισμα τῆς λυτρωτικῆς πράξεως τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ, διότι ἐκεῖνα πάντα εὗρον τὴν πλήρωσιν καὶ τὸ ἀληθὲς νόημα αὐτῶν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Διὰ τοῦτο ἡ διήκουσα ἔννοια ὁλοκλήρου τῆς Κ. Διαθήκης διακατέχεται ὑπὸ τῆς βεβαιότητος ὅτι ἱστορικῶς ἐξεπληρώθησαν ἐν τῷ Χριστῷ ἅπασαι αἱ ἐσχατολογικαὶ προσδοκίαι καὶ ἐλπίδες τῆς Π. Διαθήκης. Διὰ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἰησοῦ, ἡτοι τοῦ ἔργου, τῆς διδασκαλίας, τοῦ θανάτου, τῆς ἀναστάσεως καὶ τῆς ἐνδόξου Αὐτοῦ παρουσίας ἐξεπληρώθησαν ὁ Νόμος καὶ οἱ Προφῆται. Ἡ ἐκ μέρους τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας χρῆσις τῶν μεσσιανικῶν τίτλων Μεσσίας, Δοῦλος, Ὑἱὸς Ἀνθρώπου, δηλοῖ ἀκριβῶς τὸ

18. Πραξ. 3,21: «ὃν (Ἰησοῦν) δεῖ οὐρανὸν μὲν δέξασθαι ἄχρι χρόνων ἀποκαταστάσεως πάντων ὧν ἐλάλησεν ὁ Θεὸς διὰ στόματος τῶν ἁγίων ἀπ' αἰῶνος αὐτοῦ προφητῶν».

19. Ἐφεσ. 1:10-12: «...εἰς οἰκονομίαν τοῦ πληρώματος τῶν καιρῶν, ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν τῷ Χριστῷ, τὰ ἐπὶ τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς· ἐν αὐτῷ, ἐν ᾧ καὶ ἐκκληρώθημεν προορισθέντες κατὰ πρόθεσιν τοῦ τὰ πάντα ἐνεργοῦντος κατὰ τὴν βουλὴν τοῦ θελήματος αὐτοῦ, εἰς τὸ εἶναι ἡμᾶς εἰς ἕπαινον δόξης αὐτοῦ τοὺς προηλπικότας ἐν τῷ Χριστῷ».

20. Ἐφεσ. 1:23.

21. Peter Meinhold-Kiel, Αἱ περὶ τῆς ἱστορίας θεολογικαὶ ἀντιλήψεις τοῦ Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, Ἀνάπτυον ἐκ τῆς «Θεολογίας», Ἀθῆναι 1969, σελ. 4.

22. Βλ. J. Daniélou, Sacramentum Futuri, Etudes sur les origines de la Typologie Biblique, 1950, περὶ τῆς μεσσιανικῆς τυπολογίας τῶν Προφητῶν τῆς Π. Διαθήκης ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ καὶ τῇ πατερικῇ φιλολογίᾳ.

23. Πρβλ. Α' Κορινθ. 10:6: «ταῦτα δὲ τύποι ἡμῶν ἐγενήθησαν»· Κολ. 2:17: «ἃ ἔστι σκιά τῶν μελλόντων»· Ἐβρ. 8:5: «οὕτινες ὑποδείγματι καὶ σκιᾷ λατρεύουσι τῶν ἐπουρανίων»· Ἐβρ. 10:1 «Σκιαὴν γὰρ ἔχων ὁ νόμος τῶν μελλόντων ἀγαθῶν».

πραγματικὸν νόημα τῆς ἀποστολῆς τοῦ Κυρίου ὡς τῆς πληρώσεως τῶν προφητειῶν τῆς Π. Διαθήκης, ἡ δὲ κένωσις τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ θανάτου Αὐτοῦ ἀποτελεῖ τὴν πραγματοποίησιν τῆς μορφῆς τοῦ Δούλου τοῦ Ἡσαΐου. Ὁ Ἰησοῦς πράγματι ἐν τῷ προσώπῳ Αὐτοῦ εἶδε τὴν ἐκπλήρωσιν ἀπάσης τῆς προσδοκίας τοῦ παρελθόντος καὶ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ οὐχὶ μόνον ὡς ἐπικειμένην²⁴ ἀλλ' ὡς ἤδη ἐλθοῦσαν ἐν τῷ προσώπῳ Αὐτοῦ²⁵. Ὁμοίως καὶ ἡ Ἐκκλησία κηρύσσει ἐξ ὑπαρχῆς τὴν βεβαιότητα αὐτῆς περὶ τῆς ἐκπληρώσεως τῶν Γραφῶν τῆς Π. Διαθήκης ἐν τῷ προσώπῳ καὶ τῇ ἀποστολῇ τοῦ Κυρίου²⁶ καὶ ἔχουσα συνείδησιν ὅτι εἶναι δυνάμει ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ἀναμένει τὴν ἐν τῷ μέλλοντι πληρότητα αὐτῆς, «ἕως ἄν ἴδωσι τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ἐληλυθυῖαν ἐν δυνάμει»²⁷ πάντες οἱ πιστοὶ αὐτῆς, εἰς οὓς «τὸ μυστήριον δέδοται τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ»²⁸.

24. Ματθ. 4:23· Μάρκ. 1:14-15· Λουκ. 4:18· 7:22.

25. Ματθ. 12:28· Λουκ. 17:20-21 κ.ά. (Πρβλ. Β. Χ. Ἰωαννίδου, Ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, σελ. 34 κ. ἐ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐσχατολογία, στ. 940).

26. Πραξ. 3:12 ἐξ.· 10:36 ἐξ.· Ρωμ. 1:1 ἐξ.· Α' Κορινθ. 15 κ.ά.

27. Μάρκ. 9:1.

28. Μάρκ. 4:11.